

Osmanlı belgelerinde kaht u gala olarak geçen kıtlık, yerel düzeyde ekseriyetle yetersiz ve dengesiz yağışlar sebebiyle toplumun temel besin kaynaklarından olan tahılda meydana gelen azlık ile buna bağlı olarak oluşan pahalılık olarak kendini gösterir. Kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık, belli bir döneme mahsus değildir. İklim ve hava durumu koşullarından kaynaklı belli aralıklarla kendi kendini yeniden üretme özelliğine sahiptir. Kıtlığın kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan yapısı, beraberinde etkili ve sistemli bir iktidarın varlığını da gerekli kılar. Zira kıtlığın kendini tekrar eden yapısıyla ilişkili oluşan tahribatın kapasitesi iktidarın konumlanma düzeyiyle ters orantılıdır. Özellikle devlet iktidar alt yapısının zayıf olduğu bölgelerde kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlıkların olumsuz etkileri daha uzun bir zamana yayıldığı gibi yıkıcı olma kapasitesini de artırır. Bu nedenle kıtlık, doğal bir afet olmanın ötesinde devlet mekanizmasının yetersizlikleriyle de ilişkilidir.

1879 yılında yapılan idari bir düzenleme ile Irak'ın kuzey bölgelerini ihtiva eden Musul, Şehrizar (Kerkük) ve Süleymaniye sancaklarından oluşan Musul vilayeti, karasal iklim kuşağında bulunması nedeniyle belli aralıklarla kıtlıkların görüldüğü bölgelerden biri olmuştur. Ancak kendini yineleyen bu kıtlık hâli, nadiren kitlesel ölümlere yol açan şiddetli açlığa dönüşmüştür. Çünkü 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ikinci yarısına uzanan süreçte Irak'ta etkin bir yönetim sergileyen yerel hanedan idareleri döneminde oluşan kuraklıkların neden olduğu darlıkların, kıtlığa dönüşmesine meydan verilmemiştir. Başka bir ifadeyle bu dönem itibariyle toplumsal hafızada iz bırakan kıtlık anlatılarıyla karşılaşmamıştır. Doğal afetlerin yıkıcı etkisine ilişkin anlatıların, hanedan idarelerinin ilgisi ve sonrasında yani merkezileşme dönemine tekabül ettiği görülür. Bu anlamda çalışmada bir taraftan 18. yüzyıl ortalarından merkezileşme politikalarının uygulanmaya başladığı 1831 yılına kadar Irak bölgesi idaresini uhdelinde bulunduran yerel hanedan idarelerinin kuraklık ve savaş gibi nedenlerle baş gösteren kıtlıkları önleme veya olumsuz etkilerini sınırlandırma imkân ve kapasiteleri üzerinde durulmuştur. Öte taraftan da merkezî idarenin tesisleriyle birlikte Irak'ta meydana gelen kıtlıkların yol açtığı olumsuzluklarla mücadele imkân ve kapasitesi 1879-1880 Musul vilayet kıtlığından hareketle açıklanarak her iki dönem karşılaştırılmıştır.

Merkezileşme politikalarının uygulanması sürecinde Musul vilayet alanının da dâhil olduğu tüm Irak bölgesinde güçlü bir idari sistemin tesis edilememesi baş gösteren kuraklıkların kıtlığa dönüşmesine zemin oluşturmuştur. Makalede 1875 yılında Musul vilayet alanında ortaya çıkan kuraklığın devlet mekanizmasının zayıf iktidar alt yapısı nedeniyle 1879 Aralıkından 1880 Mayısına kadar şiddetli bir açlığa dönüştüğü tezi savunulmuştur. Bu çerçevede Musul vilayetinde kıtlığın yıkıcı etkilerini derinleştiren ve bir afete dönüşmesine yol açan iç ve dış nedenler üzerinde durulmuştur. Söz konusu nedenler Musul vilayetinin kendi iç dinamikleri ile birlikte imparatorluğun içinde bulunduğu koşullar ve özellikle İngiltere olmak üzere Avrupa merkezli uluslararası ticaretin Irak'ta etkisini artırmasıyla değişen ihracat ve ithalat yapısı bağlamında izah edilmiştir. Makalede 1879-1880 Musul vilayet kıtlığının yol açtığı olumsuzluklardan en fazla etkilenen ve büyük bedeller ödeyen toplumsal kesimin köylü çiftçiler olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıtlık, Musul Vilayeti, Yerel Hanedanlar, Merkezileşme, Çiftçiler.

THE ECOLOGICAL, ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC CONTEXT OF THE MOUSUL PROVINCE FAMINE OF 1879-1880

ABSTRACT

The famine, which is referred to as *kaht u gala* in Ottoman documents, manifests itself as the scarcity of grain and the resulting high cost, which is one of the basic food sources of the society, due to insufficient and uneven rainfall at the local level. The famine that occurs due to drought is not specific to a certain period. It has the ability to reproduce itself at certain intervals due to climate and weather conditions. The nature of the famine due to drought necessitates the existence of an effective and systematic power. Because the capacity of destruction associated with the repetitive nature of famine is inversely proportional to the level of positioning of power. Especially in regions where the state power infrastructure is weak, the negative effects of drought-related famines spread over a longer period of time and increase the capacity to be destructive. For this reason, famine is not only a natural disaster, but also related to the inadequacies of the state mechanism.

With an administrative arrangement made in 1879, the province of Mosul, consisting of the sanjaks of Mosul, Shahrizor (Kerkuk) and Sulaymaniyah, which includes the northern regions of Iraq, has been one of the regions where famines are seen at certain intervals due to its location in the continental climate zone. However, this recurrent state of famine has seldom turned into severe starvation that leads to mass deaths. Because in the period from the middle of the 18th century to the second half of the 19th century, the shortage caused by the droughts that occurred during the local dynasty administrations, which had an effective administration in Iraq, were not allowed to turn into famine. In other words, as of this period, there were no famine narratives that left their mark on the social memory. It is seen that the narratives about the destructive effect of natural disasters correspond to the abolition and aftermath of dynastic administrations, that is, to the period of centralization. In this sense, the study focuses on the possibilities and capacities of local dynastic administrations, which undertook the administration of the Iraqi region from the middle of the 18th century until 1831, when centralization policies began to be implemented, to prevent famines caused by drought and war, or to limit their negative effects. On the other hand, with the establishment of the central administration, the opportunity and capacity to combat the negativities caused by the famines that occurred in Iraq were explained with reference to the Mosul province famine of 1879-1880, and both periods were compared.

The failure to establish a strong administrative system in the entire Iraqi region, including the Mosul province, during the implementation of the centralization policies paved the way for the droughts to turn into famine. This article argues that the drought that emerged in the Mosul province area in 1875 turned into a severe hunger from December 1879 to May 1880 due to the weak power infrastructure of the state mechanism. In this context, it emphasizes the internal and external causes that deepened the devastating effects of famine in Mosul province and caused it to turn into a disaster. The reasons in question are explained in the context of the changing export and import structure of the Mosul province, the conditions of the empire together with its internal dynamics, and the increasing influence of European-based international trade, especially England, in Iraq. This article concludes that the social segment that was most affected by the negativities caused by the 1879-1880 Mosul province famine and that paid a great price was the peasant farmers.

Keywords: Famine, Mosul Province, Local Dynasties, Centralization, Farmers.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 93 Harbi yenilgisinin doğurduğu siyasi, ekonomik ve sosyal krizleri henüz atlattığı 1879 yılının sonlarında, tüm doğu vilayetlerinde yıkıcı bir kıtlıkla karşılaşır. 1880 yılının Mayıs ayına kadar şiddetli açlık hâliyle kendisini gösteren kıtlık, en ağır hâliyle Musul vilayetinde yaşanmıştır.¹ Kıtlığın altı aylık süre zarfında oluşturduğu felaketler zinciri hafızalarda “kaht-ı azim” yani “büyük kıtlık” olarak yer edinmiştir.² Felaketin boyutları, bir ölçüde dönemin en hızlı iletişim aracı olan telgraflarla merkezi hükümete yansımakla birlikte etkili duygularla şairlerin dizelerine de konu olmuştur. Kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmesiyle birlikte merkezi hükümete yansıyan ilk dramlar, vilayetin kuzey bölgelerini teşkil eden Süleymaniye sancağından gelmiştir. Açlığın ilk evresinde sahipsiz kalan çocuklara ilişkin haberlerle telgraf suretlerine konu olan sancakta kıtlığın, ilerleyen dönemlerde süt ve binek hayvanların telefinin yanı sıra 25 bin insanın hayatına mal olduğu ifade edilmiştir.³

¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İ. DH, (İrade Dâhiliye), 802/65028, Lef. 2, 15 Nisan 1880 (5 Ca 1297).

² BOA. HR. TO, (Hariciye Nezareti Tercüme Odası), 258/38, 19, 02, 1880.

³ BOA, BEO, (Babialı Evrak Odası), VGG.d, (Vilayetler Gelen-Giden Defterler), Musul Telgraf Giden 966, s. 94, 10 Z 1296/25 Kasım 1879; Süleymaniye Livasındaki kaht-ı galanın şiddeti şimdiye kadar nefsi Süleymaniye ile mülhakatında 25 bine karib vefâyât ...” olduğuna dair bkz. BOA, DH. MKT, (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1331/42, 8 Mayıs 1880 (28 Ca 1297).

Kıtlığın ağır faturası vilayet merkezi olması nedeniyle Kerkük'te daha açık bir şekilde takip edilebilmektedir. Nitekim açlığın ilk evresinde Kerkük'ün yakın çevresinde bulunan 40 köyün sakinleri vilayet merkezinden yardım alabilmek ümidiyle çarşı ve sokaklara akın etmiştir. Vilayet yönetimi, kent merkezine gelen köylülere beslenme koşullarının nispeten daha iyi olduğu yerlere göç edebilme imkânlarını sunmamıştır. Merkezi hükümete gönderilen telgraflarda göç etme imkânı olmayan halk için “acize-i ahali” nitelemesinde bulunmakta ve acil bir şekilde gerekli yardımın sağlanması konusunda destek istenilmektedir.⁴ Ancak köylülerin açlığa karşı koyabilecek ne imkânları ne de zamanları kalmıştır. Kerkük'te yiyecek bulamayan köylüler, açlıklarını bastırabilmek için sağlıksız ürünleri yemeye başlayınca tifo hastalığına yakalanmışlardır. Böylece açlık ve hastalıktan zayıf düşen köylülerin bedenleri ocak ayında etkili olmaya başlayan dondurucu soğuklara dayanmamıştır.⁵ Kitlesele ölümler Kerkük'ün çarşı ve sokaklarını cesetlerden geçilemez bir hâle getirmiştir. Açlıktan, şiddetli soğuktan ve tifodan yaşamlarını yitiren köylülerin dramlarını Kerkük şairlerinden Abdülkadir Nakşi Efendi dizelerinde şu şekilde tasvir etmiştir.⁶

Çârşûda sokakda insan laşesi düşmiş yatur
Kimi Kürd kimi 'Arab kimi 'Acem kimi Lek

Kerkük şairinin dizelerine yansıyan bu trajik tabloda yaşamlarını yitirenler çoğunlukla halkın en savunmasız kesimini oluşturan köylü çiftçilerdir. Nitekim 1880 Mayıs başlarında Kerkük ileri gelenleri tarafından merkezi hükümete gönderilen bir telgrafta; “fukara” olarak anılan ve toplumun en alt kesimini oluşturan köylü çiftçilerin, kıtlığın en yıkıcı evresi olan 1879 yılının sonları ile 1880'nin Mayıs arasında kaybedildiği belirtiliyor. Aynı telgraf suretinde Mutavassıdü'l-hâl yani orta tabakanın da elinde bir şey kalmadığı ve ivedi olarak yardım yapılmaması durumunda onların da kaybedileceği geriye kentten bir şey kalmayacağı vurgulanmaktadır.⁷ Kerkük'ün Zab Nehri üzerinde olan Altınköprü kasabasında da durum hiç iç açıcı değildir. Altınköprülülerin tek besin kaynağı Zab Nehri'nden çıkarabildikleri balıklardır.⁸ Kıtlığın Kerkük ve çevresindeki ağır faturası, Mayıs ayının sonlarına doğru Kerkük tüccarları tarafından Mabeyn-i Hümayun'a gönderilen bir telgrafta kırk binden fazla insanın yaşamına mal olduğu ileri sürülmektedir.⁹

Vilayetin üretim ve ticaret merkezlerinden olan Musul'da tablo Kerkük ve Süleymaniye'ye nazaran kısmen iyi olmasına rağmen açlığın yol açtığı ölümler¹⁰ ve sahipsiz kalan çocuklar merkezi hükümete yansıyan telgraf suretlerinin temel vurgusu olmuştur. Açlık burada da köylerden kalabalık bir kitlenin kente gelmesine neden olmuştur.¹¹ Bu göç sırasında açlığa dayanamayıp yolda düşenler de az değildir. Telafer'den Musul'a gelen Alman oryantalist Sachau, yol boyunca karşılaştığı cesetlerden bahsetmiştir.¹² Öte yandan Musul'a ulaşabilenler yiyecek bulamadıkları için bitki kökleri, deri ve kedi yiyerek hayatta kalmaya çalışmaktadırlar.¹³ Kıtlığın Musul'da yol açtığı olaylara tanıklık eden bir muhabir, kentin cadde ve sokaklarının deri ve kemikten ibaret kalan zayıf bedenli insanlardan geçilmez olduğunu hırsızlık ve gaspın gün ortasında aleni bir şekilde işlendiği ve günde ortalama elli ile yüz kişi arasında ölümlerin meydana geldiğini bildirmiştir.¹⁴ Bununla birlikte Musul'a ulaşabilenler vilayetin diğer birimlerine oranla kısmen şanslılardır. Çünkü Musul sancak yönetiminin vilayetin diğer idari birimlerine göre en önemli başarısı, kente akın eden nüfusu Bağdat'a sevk etmek olmuştur. Bu sevkiyatlarda Dicle nehir yolu önemli bir avantajdır. Kente yönelik göçü keleklerle Bağdat'a yönlendiren yetkililer, Kerkük'te olduğu gibi kent içerisinde daha büyük acıların önüne geçebilmişlerdir. Aslında Kerkük ve Süleymaniye'ye çevre bölgelerden gelen halk, gerek vilayet valisi gerekse de Süleymaniye Sancağı Mutasarrıfı tarafından gıda ve beslenme açısından daha iyi yerlere göç edilmesi noktasında yönlendirilmekteydiler.¹⁵ Süleymaniye ve yakın çevresinde göçün yönü İran'ın Sinne kentiydi. Kerkük'te de göçün adresi Musul'da olduğu gibi yine Bağdat'tır. Musul vilayetinde Bağdat'a ulaşabilen halk, sistematik bir yardım görmediğinden kentin cadde ve çarşılarında dilencilik yapmak zorunda kalmışlardır. Dilenenlerin “bersime, bersime” (açız açız)

⁴ Hormuzud Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, Curts & Jennings: Cincinnati, Eaton & Mains: New York 1897, s. 364; “Kahttan dolayı hicret edemeyen acize-i ahalinin düçâr olduğu hal-i esef...” için bkz. BOA, İ. DH, 803/ 65099, 13 Nisan 1880 (3 Ca 1297).

⁵ Kerkük'ten merkezi hükümete yansıyan acı haberlerin akabinde girilen yardım çabalarının gerekçelendirildiği bir belgede bu dram; “... elem-i cu' ile feryat ve figan ederek terki hayat eylemekte” şeklinde kaleme alınmıştır. Bkz. İ. DH, 802/65028, Lef. 2, 15 Nisan 1880 (5 Ca 1297).

⁶ Dinle sana 'arz idem ey zat-ı pak tavr-ı melek. Toksan altı senesinde ne kıldı çarh-ı felek hitabıyla başlayan kasidesi için bkz. Şakir Sabır Zabıt, *Kerkük'te İçtima'î Hayat Folklor*, Zaman Basımevi Bağdad 1962, s. 111-112.

⁷ BOA, Y. A. HUS, (Yıldız Arşivi Sadaret Hususu Maruzat), 164/3, 2 Mayıs 1880 (22 Ca 1297).

⁸ Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq Like Bees Making Five-Sided Cells*, State University of New York Press, Albany 2000, s. 153-154.

⁹ BOA, Y. MTV, (Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı), 3/129, 23 Mayıs 1880 (11 Mayıs 1296).

¹⁰ “Musul'da açlıktan her gün birçok telefât vuku buluyor.” Bkz. BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 113, 9 Nisan 1880 (28 R 1297).

¹¹ BOA, HR TO, 258/30, 19. 01 1880; Eduard Sachau, *Reise in und Mesopotamien*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1883, s. 344.

¹² Sachau, *age*, s. 339.

¹³ Rassam, *age*, s. 327.

¹⁴ Özge Ertem, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late Nineteenth Century*, European University Institute Department of History and Civilization, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Florence 2012, s. 247-248.

¹⁵ BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 118, 25 Nisan 1880 (15 Ca 1297).

demek suretiyle ellerini açmaları, bu yılın Bağdat halkı tarafından Bersime Yılı olarak anılmasına neden olmuştur.¹⁶

Musul vilayeti, iklim, toprak koşulları ve tarımsal üretim açısından kıyaslanmayacak derecede Bağdat'tan daha elverişli bir bölgedir.¹⁷ Normal koşullarda Bağdat ve Basra'nın tahıl ihtiyacı Musul vilayetinden karşılanır.¹⁸ Kaldı ki Irak'ın güney kısımlarının ekseriyeti çöldür.¹⁹ Bununla birlikte imparatorluğun Doğu vilayetleri içerisinde Bağdat ve Basra bölgesi, 1879-1880 kıtlığının en az hissedildiği bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim açlıktan kaçan Musul vilayet halkının ekseriyetinin sığındığı merkez Bağdat olmuştur. Bu durum 1879-1880 kıtlığının Musul vilayetinde oluşturduğu tahribatın sadece kuraklığa bağlı olarak açıklanamayacağını birbiriyle kesişen çeşitli koşulların da etkili olduğunu göstermektedir.

19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının kendine özgü koşulları bağlamında meydana gelen kıtlık afetlerine yönelik sınırlı bir literatür bulunmaktadır. Mehmet Yavuz Erler, Osmanlı arşivlerine dayalı olarak hazırladığı çalışmada 1800-1880 yılları arasında yaşanan kıtlıkları ele alır.²⁰ Bununla birlikte literatürün önemli bir kısmı Orta Anadolu'da çıkan 1845, 1873 ve 1875 kıtlıklarına odaklıdır. Semih Çelik'in 1845 Ankara kıtlığı üzerine yaptığı yüksek lisans tezi dikkat çekici bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Çelik çalışmada kıtlığın Ankara'nın ekonomik açıdan farklılaşan toplumsal sınıfları üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir.²¹ Yener Bayar'ın çalışması, 1873-1875 Orta Anadolu kıtlığının yarattığı olumsuzluklarla mücadelede devletin imkân ve kapasitesini İngiliz sömürge yönetiminin Bengal kıtlığıyla sergilediği mücadele biçimiyle karşılaştırmıştır.²² 1875 Orta Anadolu kıtlığıyla 1880 kıtlığının Doğu Anadolu Bölgesi üzerindeki etkilerine odaklanan Ertem'in çalışması kıtlıkların içte ve dışta algılanma biçimi ile toplum üzerindeki etkilerinden hareketle devletin meşruiyetini ne şekilde etkilediğini sorgular.²³

1879-1880 Musul vilayet kıtlığının mevcut literatürde yer bulmaması bu çalışmanın ele alınmasında temel saik olmuştur. Bu çerçevede 1879-1880 kıtlığının imparatorluğun Doğu vilayetleri içerisinde en yıkıcı sonuçlarının neden Musul vilayetinde kendini gösterdiğinden hareketle şu soruların yanıtlarına odaklanılmaktadır. 1879 Aralığında açlık hâlini alan ve 1880 yazına kadar şiddetli hâliyle dramatik sonuçlar doğuran kıtlığı, olumsuz hava koşullarının dışında şekillendiren unsurlar nelerdir? Kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmeye doğru yol aldığı süreçte merkezi hükümet ile yerel idarenin müdahale imkân ve kapasitesi hangi etkenler tarafından belirlenmektedir? Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Irak'ının Avrupa merkezli dünya ekonomik sisteminin içine çekilmesi sürecinin kıtlığın oluşumundaki etkisi nedir? Bu durumda kıtlığın üretiminde devlet yapısının rolü var mıdır? Başta vilayet merkezi Kerkük olmak üzere Süleymaniye ve Musul sancaklarında kıtlığın şiddetli açlık evreleri boyunca köylü çiftçilerin en fazla etkilenen kesim olmalarında devletin bölgedeki yapılanma biçim ve düzeyinin rolü var mıdır?

Çalışmada belli bir zaman dilimiyle ilişkilendirilen kuraklığın yarattığı ani etkilerden ziyade devletin uzun vadede topluma ilişki biçiminin ve buna bağlı olarak uygulanan idari yapılanmanın etkisi Osmanlı arşivleri ve ilgili literatüre dayalı olarak ele alınacaktır. Bu çerçevede kuraklığın kıtlık üretim düzeyi ile toplumsal ve ekonomik yaşamın uzun vadeli örüntüleri üzerinde durulacaktır.

1. Kıtlığın Ekolojik Bağlamı

1.1 Yetersiz ve Dengesiz Yağışlar

Irak bölgesi genelinde tahıl merkezli tarımsal üretime uygun en geniş ve verimli topraklar, Musul vilayetinin sınırlarını teşkil eden alanlarda bulunmaktadır.²⁴ Musul'un Van, Bitlis ve Diyarbekir vilayetlerine göre yıllık ortalama sıcaklık değerleri daha yüksek düzeyde seyretmektedir. Buna mukabil vilayet, Irak'ın güneyini teşkil eden Bağdat ve Basra'ya oranla düşük sıcaklık değerlerine sahiptir. Yine Musul vilayet alanı²⁵ Van ve Bitlis kadar olmasa da Diyarbekir ile aşağı yukarı aynı yağış ortalamasına sahip olup Bağdat ve Basra

¹⁶ Ali el Vardi, *Lema'at'ül İctma'ye*, Dare'l-Raşid, C. III, Beyrut 2005, s. 44.

¹⁷ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, New York 1993, s. 31.

¹⁸ Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia and Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany 1997, s. 141; Shields, *age*, s.149.

¹⁹ Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York Oxford 1988, s. 113.

²⁰ Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2012.

²¹ Semih Çelik, *The Rich, The Poor And The Hungry: Social Differentiation And Famine In Ankara In 1845*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

²² Yener Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.

²³ Bkz. Ertem, *agt*.

²⁴ BOA. Y. EE, (Yıldız Esas Evrakı), 7/12, 29 Eylül 1880 (24 L 1297); Dr. E. Ives, *A Journey From Persia to England*, London 1773, s. 311; BOA. İrade-i Meclis-i Vala (İ. MVL), 387/16890, Lef. 13, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273); MG, (Musul (Vilayet) Gazetesi), S. (Sayı) 507, s. (sayfa) 1, 16 Nisan 1899 (5 Z 1316); Owen, *age*, s. 31.

²⁵ Musul vilayet alanı tanımlaması, 1879 yılında Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarının Musul Vilayeti adıyla müstakil bir vilayete dönüşmesinden önceki dönemlerin değerlendirmesi için kullanılmıştır.

bölgelerinden ise kıyas kabul görmeyecek derecede yüksek yağış almaktadır.²⁶ Vilayet oluşturan alanın İmadiye, Revanduz ve Süleymaniye yerleşimleri boyunca uzanan dağlık bölge, yaz mevsiminde kısmi serinliğe sahiptir. Musul, Erbil, Kerkük ve oradan da Bağdat sınırına uzanan ova kısmı ise dağlık alan ile merkezi Irak'ın düz ve sıcak bölgeleri arasında bir geçiş özelliği gösterir ve yaz mevsimi boyunca aşırı sıcakların etkisi altındadır.²⁷

Vilayet alanını teşkil eden bölge, karasal iklim kuşağında yer almaktadır. Tarımsal üretimin tamamına yakını "matari" olarak adlandırılan ilkbahar yağmurlarına bağlı olarak yapılmakta ve çok az bir kısmında nehirlerden sağlanan su ile tarım yapılabilir. ²⁸ Dolayısıyla vilayetin sahip olduğu iklim ve hava koşulları tarımsal faaliyetleri tahıl üretimi ile sınırlandırmaktadır. Tahıl ürünlerinden özellikle buğday ve arpa vilayet ekonomisinin can damarı ve temel besin kaynağını teşkil etmektedir. ²⁹ Ancak doğal iklim koşullarına bağlı olarak yapılan tarımsal üretimin kaderi, dengesiz yağışlar tarafından belirleniyordu. Yıllık yağış düzeyinin tahıl ürünlerinin yetiştirme evrelerine uygun düşmediği veya yetersiz olduğu yıl temel besin maddelerinde muzayika/darlık hemen baş gösterirdi. Takip eden iki yıl boyunca benzer koşulların kendini tekrar etmesi durumunda darlık hâli kıtlığa ve oradan da şiddetli açlığa yol açabiliyordu. Nitekim Musul vilayet alanını teşkil eden bölge 1877 yılında oldukça düşük yağış ortalamasına sahne olmuştur. 1877 yılı hasadının kötü geçmesi üzerine vilayet genelindeki tahıl yetersizliği hemen kendini göstermiştir. Çiftçilerin 1877 yılının sonbaharında ektiği mahsuller mevsimin yağışsız geçmesi nedeniyle toprakta çürümüş ve halk 1878 baharını mahsul alamadan geçirmek durumunda kalmıştır. 1878 yılının son baharında çok az çiftçinin elinde kalan tohumluk tahıl bereketli bir mevsim umuduyula toprağa saçılmıştır.

1878 yılı sonbaharında yağın yağmurdan hareketle insanlar fiyatların düşeceğini birbirlerine müjdelemişlerdir. İlk yağmurdan sonra ekinler yeşermişti ancak 1879 baharında hüküm süren sıcak hava, ekinlerin başak vermesine engel olmuştur. 1879 sonbaharı için tohumluk tahıl, çok az çiftçinin elinde kalmıştır. Bununla birlikte sonbahar yağmurlarının gecikmesi söz konusu tohumların toprakla birleşmesine de mani oluyordu. ³⁰ Zira çiftçiler sonbahar yağmurlarıyla yumuşayan toprağı sürebiliyorlardı. Kışa doğru yağın yağışlarla birlikte sürülen toprağı çiftçiler, ellerindeki son tohumları da serpmekten çekinmemişlerdir. Ancak vilayetin dağlık kesimlerinde 1879 Aralığından itibaren yağın kar yağışı ve buna bağlı olarak Musul-Kerkük hattında 1880 yılının Mart ayına kadar etkili olan kuru soğuklar, ekinlerin filizlenmesine fırsat vermeden donarak bozulmasına yol açmıştır. ³¹

1880 Nisanı son birkaç yılın yağmursuz geçen mevsimi gibi hasada dair son umutların kırıldığı bahar olarak kayıtlara geçer. Zira yetersiz ve dengesiz yağışların besin kaynakları üzerinde yarattığı yoksunluk ve buna bağlı olarak oluşan şiddetli açlığın ıstırabı "elem-i cu", ³² halka "merhamet-i şahaneye" ³³ sığınmaktan başka bir yol bırakmamıştır. Ancak devletin şiddetli açlıktan kıvrılan halkın taleplerini karşılama düzeyi bölge ve vilayet düzeyinde sahip olduğu üretim ve ulaşım alt yapı kapasitesiyle ilişkilidir.

1.2 Teknolojik Alt Yapı

1.2.1 Üretim İmkân(sızlık)ları

Musul vilayet alanını teşkil eden Irak'ın kuzey bölgesinde meskûn ahalinin beşte dördü tarımla meşguldü. ³⁴ Vilayet verimli topraklara ve zengin su rezervlerine sahipti. Dicle Nehri vasıtasıyla Musul'u çevreleyen araziler sulama olanağı sunarken Erbil ve Kerkük ovaları Büyük ve Küçük Zap nehirleri etrafında sulu tarım yapma olanakları taşıyordu. Yine vilayetin kuzeyinde yükselen sıra dağ silsilesinin kışın yoğun miktarda kar alması ve söz konusu karın bahar aylarında erimesi bölgenin beslendiği nehirlerin su kapasitelerini artırmakta ve çoğu zaman taşmalarına neden olmaktaydı. Tabii ki üretici kesim tersi bir durumla da karşılaşmaktaydı. Vilayet alanının su kaynakları yağışların az veya çok olmaları doğrultusunda su kapasiteleri artıp eksilmekte ve tarımsal üretimin kapasitesi de buna göre şekillenmekteydi.

19. yüzyılın sonuna dek Musul vilayetini oluşturan bölgeler, tarımsal sulama noktasında büyük orandaki bir suyu toprakla buluşturma teknik ve avantajlarından yoksundur. ³⁵ Nitekim Küçük Zap Nehri'nden açılan bir kanal yardımıyla Kerkük yerleşimin etrafındaki topraklarda pirinç üretimi ile bahçe tarımı yapılır. Ancak su

²⁶ Owen, *age*, s. 31.

²⁷ Stephen Hemsley Longrigg, *Irak, 1900 to 1950 A Political, Social And Economic History*, Oxford University Press, London 1956, s. 6.

²⁸ Longrigg, *age*, s. 6.

²⁹ BOA, İ.MVL. 387/16890, lef 13, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273); Shields, "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising The Role of Europe in the Middle East Economy", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 1 (Feb., 1991), s. 20

³⁰ Sachau, *age*, s. 339.

³¹ BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 118, 13 Nisan 1296/15 Ca 1297/25 Nisan 1880.

³² BOA, İ. DH, 802/65028, 26 Nisan 1880 (16.Ca 1297).

³³ BOA, Y. MTV. 3/86, Lef. 2, 9 Mayıs 1880 (29 Ca 1297).

³⁴ Longrigg, *age*, s. 29.

³⁵ Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde Irak'ta mutasarrıflık yapan Ahmet Faik (Günday) bölgenin tarımsal üretiminin temel sorunlarına ilişkin şu notu düşmüştür: "Irak'ın yegane mesele-yi hayatiyesi taksim ve iskâ-yı arazi ve iskan-ı aşairdir." Bkz. Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 163.

kaynağı ile yerleşim yeri arasındaki uzaklık, kanal boyunca ciddi su kayıplarına yol açmakla birlikte gerekli bakımın yapılmamasından dolayı belli zaman aralıklarında hafriyatla dolar ve kanal işlevini yitirir. Bu durum, hem sınırlı düzeyde yapılan sulu tarım uygulamalarını hem de yerleşimin içme suyu ihtiyacında ciddi sıkıntılara yol açar.³⁶ Toprağın eğiminden faydalanılarak yer altı sularının kullanımı vilayette yaygındı. Kehriz olarak anılan bu sulara bahçe tarımı yapılmaktadır.³⁷ Ancak birbirini izleyen kurak yıllar kehriz sularının da kurumasını kaçınılmaz kılar.

Musul vilayet alanında tarımın geliştirilmesine yönelik en somut adım, göçebe aşiretlerin yerleşige geçirilmesidir. Ancak devlet kurumlarının zayıf olması aşiret alanlarında güvenlik açığına yol açmıştır. Kuraklığın etkisini hissettirdiği 1877 yılından itibaren aşiretlerin gerek kendi aralarında gerekse yerel idareyle yaşadıkları çatışmalar, kıtlığın şiddetli açlığa dönüştüğü 1880 yılı başlarında Musul vilayet alanında hayatı adeta felç etmiştir. Normal koşullarda iskân, tarımsal üretime katkılarının yanı sıra vergi ve asker potansiyeli açısından yararlıydı. Ancak kıtlık gibi olağan üstü koşullarda söz konusu nüfusun denetimi oldukça zordu. Açlıkla karşılaşılana aşiret unsurları örgütlenebilir yapıları nedeniyle özellikle de şehir ve kasabalara yapılacak yardımları yağma ederek kıtlığın yıkıcı kapasitesini artırıyorlardı. Kaldı ki başta iskân edilen nüfus olmak üzere tarımla uğraşan halk, çiftçiliğe ilişkin eğitim ve deneyimden yoksundu. Toprağın sürülmesinden ürünün toplanmasına kadar ki süreçte bin yılların metotları uygulanıyordu.³⁸ Örneğin vilayet alanında meskûn halk toprağın sürülmesi konusunda yanlış bilgilere sahipti. Toprağın derin sürülmesini yanlış buluyorlardı. Zira onlara göre derin sürmek ekin için yanlış bir yöntemdi.³⁹ Bu koşullarda en bereketli mevsimlerde bile buğdayda bire on ve arpada ise bire yedi verim alınabilmekteydi.⁴⁰ Toprakla uğraşan halkın nitelikli çiftçilere dönüşmesi sorunu 19. yüzyılın sonuna kadar çözüme kavuşturulamamıştır.⁴¹ Çiftçilerin ekip biçmeye dönük sınırlı düzeyde olan tecrübeleri de sadece buğday ve arpaya dönüktü. Alternatif ürün yetiştirilmesine yönelik bilinç olmadığı⁴² gibi tarımsal üretim ekseriyetle doğanın sunduğu imkânlarla sınırlıydı. Çiftçiler, bu dezavantajlı koşullara rağmen en düşük seviyedeki hâsılatı bile kendileri için bir kâr görmüşlerdir.

Bölgeye atanan idareciler yerel küçük sorunları kısmi anlamda çözmekten başka bir rol alamamışlardır. Zira idareciler açısından çiftçilik ekonomik bir gelişmenin vazgeçilmez unsuru olmaktan ziyade denetim dışı göçebelerin kontrol altına alınmasına ilişkin bir araç olarak görülmüştür.⁴³ Bunun yanı sıra iskân, geniş toprakları tarımsal üretime açılmasını sağlamakla beraber iptidai teknik ve vasıtaların kullanılması nedeniyle üretimde belirgin bir artışa yol açamamıştır.⁴⁴ Nitekim tarımsal üretimde ciddi bir kolaylık sağlayan demir pulluk kullanımına geçilememiş ve bin yılların bir geleneği olarak kullanılan tahta pulluk Osmanlı hâkimiyetinin sonlarına dek varlığını devam ettirmiştir.⁴⁵ Mevsim yağışlarına bağlı yarı kurak toprak yapısında ilkel tarımsal teknik ve araçların kullanımı vilayet alanını en ufak meteorolojik dalgalanmalara karşı açık ve savunmasız kılmıştır. Halk da ilerleme ve gelişme açısından gerekli talep ve eğilimlere sahip değildi.⁴⁶ Mithat Paşanın valiliği döneminde başta boru olmak üzere bazı tarım aletlerinin tanıtımı vilayet gazetesi vasıtasıyla yapılmış ve bunlardan faydalanmanın öneminden bahsedilmiştir. Hatta bunların ithali durumunda vergiden muaf tutulacağı vurgulanmıştır.⁴⁷ Ancak bunların temini ile çiftçiler tarafından kullanımına yönelik etkili adımlar atılamamıştır.

Musul vilayet alanında çiftçilerin temel sorunlarından biri de toprak sahipliğine ilişkindir. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ve İran ile uzun süren savaşların Osmanlı Devleti'nin klasik mali sisteminin işlevini yitirmesi⁴⁸ ve uluslararası ticaretin giderek etkisini artırması toprak tasarruf biçiminde dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönüşüm, ilerleyen dönemlerde çiftçilerin aleyhine bir sonuç yaratmıştır. 1750'li yıllarda başta İngiltere olmak üzere Avrupa ile Osmanlı Irak'ı arasında büyüyen ticaret hacmi, ticari tarımın artmasına yol açmış ve bu durum toprak tasarrufunu çiftçi gruplarından ziyade eşraf zümrelerinin müdahalesine açmıştır. 18. yüzyılın ortalarında artan uluslararası ticaret hacmini merkezi otoritenin zayıflaması ve buna bağlı olarak Irak'ta özellikle sınır bölgesinde bulunan yurtluk ocaklık idari yapılarının yanında Musul ve Bağdat merkezli hanedan idarelerinin oluşumu izlemiştir. Osmanlı Irak'ında uluslararası ticaretin artmasıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkan yerel hanedanlar, vilayet alanında toprak tasarruf biçimini arzu edilmeyen müdahalelere açık hâle getirmiştir. Nitekim vilayet alanının Musul ve çevresi kısmında 16. yüzyılın tahrir kayıtlarında has olarak görülen köylerin,

³⁶ BOA, İ. MMS, (İrade-i Meclis-i Mahsus) 23/1005, 20 Ekim 1861(15 R 1278); BOA, DH. MKT, 588/65, 12 Şubat 1891 (3 B 1308).

³⁷ Münşî el Bağdâdi, *Rihlati'l-Münşî el Bağdâdi*, Naklehe 'anı', Farişiye: Abbas el Azzavi el Mehami, Bağdâd 1948, s. 59.

³⁸ Vilayet yönetimi açısından 19. yüzyılın sonlarına kadar çiftçilerin eğitimi çözülemeyen bir sorun olarak varlığını devam ettirmiştir. Vilayet gazetesinde "...ve usul-ı ziraatı eb ve ecdadının mesleklerinden ayırma ..." çalışmalarının önemi yüzyılın sonlarına kadar vurgulanmaya devam etmiştir. Bkz. MG, S. 585, 586, s. 1, 7, 30 Kasım, 7 Aralık 1900 (14 Ş 1318).

³⁹ MG, S. 507, s. 1, 16 Nisan 1899 (5 Z 1316).

⁴⁰ MG, S. 585, 586, s. 1, 30 Kasım, 7 Aralık 1900 (7/14 Ş 1318).

⁴¹ BOA, DH. TMİK-M, (Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Komisyonu Müteferrik) 137/23, 8 Ocak 1903 (8 L 1320).

⁴² Zevra, S. 24, s. 48, 24 Kasım 1869 (19 Şaban 1286); MG, S. 537, s. 1, 1 Aralık 1899 (27 B 1317).

⁴³ BOA, Y. A. RES, (Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat) 77/82, 30 Ocak 1896 (14 Ş 1313).

⁴⁴ Shields, *age*, s. 150.

⁴⁵ MG, S. 507, s. 1, 16 Nisan 1899 (5 Z 1316).

⁴⁶ Longrigg, *age*, s. 32.

⁴⁷ Zevra, S. 5, s. 1, 13 Temmuz 1869 (4 R. 1286); MG, S. 603, s. 129, 19 Nisan 1901 (29 Z 1318).

⁴⁸ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1966, s. 32.

ticari tarımın Irak bölgesine girmesine müteakip malikâne olarak Celili hanedan mensuplarının uhdelerine geçmiş olduğu görülmektedir. Malikâneye dönüşen köy arazilerinde de ekimi yapılan temel ürünler buğday ve arpa olmuştur.⁴⁹

Kerkük ve çevresinde bulunan miri topraklar da ticari tarıma geçişin yarattığı dönüşümden nasibini almıştır. 18. yüzyılın ortalarında Irak'ta değişen ticari anlayış ve idari yapıdan hareketle Kerkük ve yakın çevresindeki miri toprakların tasarrufuna ilk müdahalede bulunan Celili hanedan mensupları olmuştur. Celililerin, Kerkük ve çevresinin tarımsal üretim kaynaklarını Musul üzerinden kontrol etmeye dönük teşebbüsleri aynı zamanda Süleymaniye bölgesini de kapsamaktadır. Çünkü Süleymaniye bölgesinin tarımsal ürünlerinin pazarı Kerkük'tü. Kerkük ve hinterlandının Bağdat açısından sahip olduğu stratejik önem nedeniyle Memluk hanedanının Celili hanedanına terk edebileceği bir yer değildir. Zira en başta Bağdat dâhil bütün güney Irak'ın tahıl ihtiyacının büyük bir kısmı Kerkük ve hinterlandından karşılanmaktadır. Sahip olduğu demografik yapı nedeniyle Bağdat için ciddi bir asker devşirme bölgesidir. Nihayetinde merkezi hükümet Kerkük ve çevresi idaresini Celililerden alarak 1780 yılında Memluklere devretmiştir. Memlukler, Kerkük ve Erbil gibi yerleşimlerin çevresinde devlete ait toprakları kendi güç uzantılarını teşkil eden ailelerin tasarrufuna geçirmeye çalışmışlardır. Örneğin Erbil'in yakın çevresinde bulunan 65 köy, Erbilli 45 ailenin tasarrufuna geçmiştir.⁵⁰ Bu durum devletin geçimlik ekonomisi çerçevesinde bölgede işleyen geleneksel sistemi eritmeye başlamıştır.

Vilayet alanının Süleymaniye ayağında topraklar geleneksel sisteme bağlı olarak aşiret mensubu olmayan köylüler tarafından işletilmekle beraber toprakların tasarrufu Baban hanedanına bağlı aşiret aristokrasisinin ellerinde bulunmaktadır. Toprakları işleten üretici köylüler aşiret aristokrasisine bağımlı olup toprağın tasarrufuna ilişkin herhangi bir hakları bulunmamaktadır.⁵¹ Musul vilayet alanında Baban, Celili ve Memluk hanedan idareleri döneminde toprak tasarrufunun hanedan mensupları ve güç bileşenlerinin uhdelerinde olması "cenan" denilen "yarıcı" çiftçiliğini yaygınlaştırmıştır.⁵² Ancak yarıcılık, çiftçilerin tam anlamıyla bağımlı oldukları ve olumsuz koşullara karşı desteksiz kaldıkları anlamına gelmez. Hanedan idareleri tarımsal üretimde bir aksaklık yaşanmaması için çiftçilerin toplanması ve üretimde bulunacakları topraklarda köyler oluşturması bir yana üretimin bütün evrelerinde çiftçiye gerekli desteği sağlamaktaydılar. Vilayet alanını teşkil eden bölgelerde "kuvvet akçesi" veya "müsaade akçesi" adıyla çiftçilere finans desteği sağlanıyordu.⁵³ Çiftçiler gerekli ilgi ve desteği görmedikleri zaman başka bir hami arayışına girerek başka yerlere geçmede tereddüt etmezlerdi. Örneğin Baban idaresinin ilgası ile birlikte bu desteği alamayan çiftçi tarımsal üretimde bulunamamış ve toprağını terk ederek başka yerlere gitmiştir. Geriye kalanlar Kerkük'e gelerek eyalet meclis üyelerine "ya bizi iane-i maliye ve sair çiftçi celbiyle iktidar ve kuvvet veriniz veyahut başka karyelere gitmeye ruhsat veriniz" şeklinde taleplerde bulunmuşlardır.⁵⁴

Vilayet alanında 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan merkezileşme politikaları ve buna bağlı olarak meydana gelen çatışma ve huzursuzluk sürecinde çiftçiler süregelen hamilerini kaybetmişlerdir. Merkezileşme ile birlikte kuvvet akçesi gibi çiftçiye kredi sağlayan kaynakların azalması üretim aşamalarında çiftçileri gerekli destekten yoksun bırakmıştır. Bununla birlikte yerel hanedan idareleri sonrasında çiftçiler sadece kredi güçlüğü çekmemişlerdir. Aynı zamanda güvenlik açısından da ciddi bir kriz içine düşmüşlerdir. Vilayetinin bütün alanlarında çiftçiler göçbelerin saldırısına maruz kalmaya başlamışlardır. Güvenlik ve finans desteğinden yoksun kalan çiftçiler, yerlerini terk ederek üretimin aksamasına yol açarlar. Bunun üzerine kentli eşraf boşalan köylerde üretimin durmasını gerekçe göstererek gerekli imarda bulunacağı taahhüdüyle söz konusu köyleri kendi tasarruflarına almaya başlar. Çiftçi sorunlarının çözümü noktasında bölgede uygulamaya konulan tapu sistemiyle arazi tahsisi de istenilen faydayı sağlayamaz. Belli taksitler hâlinde dağıtılan araziler, çiftçilerin taksitleri ödeyememesi nedeniyle eşrafın uhdesine geçmesine yol açar.⁵⁵

Tapu sistemi, eşrafın çiftçilerin elinde olan sınırlı düzeydeki toprakları türlü yollarla ele geçirme noktasındaki iştahlarını daha da tetikleyerek vilayetinin ekilebilir topraklarının önemli bir kısmının nüfuz sahiplerinin eline geçmesine hizmet etmiştir.⁵⁶ Açlığın yarattığı tahribatın etkisinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte gerek vilayetinin üst düzey memurlarından gerekse de Bağdat vilayetinde görevli yetkililerden yaşanan felaketin nedenlerine ilişkin merkezi hükümete gönderilen durum tespiti ve buna ilişkin önerilerden tapu

⁴⁹ Dina Rızık Khoury, "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Editörler: Çağlar Keyder- Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 166-168.

⁵⁰ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thist, and Free Officers*, Princeton University Press, New Jersey 1978, s. 45, 160, 211.

⁵¹ Claudius James Rich, *Aşağı Dicle'den Bağdat'a Yolculuk Şiraz İle Persepolis'i Ziyaret Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşamöyküsü*, çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul 2018, s. 86.

⁵² Tom, Nieuwenhuis, *Politics And Society In Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Publishers-The Hague/Boston/London 1982, s. 110.

⁵³ BOA, İ. MVL, 387/16890, Lef.12, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273); BOA, İ. MVL. 354/15452, 19 Ekim 1855 (7 S 1272); BOA, İ. MVL, 548/24610, 28 Şubat 1866 (12 L 1282).

⁵⁴ BOA, İ. MVL, 387/16890, Lef.12, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273).

⁵⁵ Abbas el-Azzâvî, *Mevsu'atu Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. VII, Darü'l-Arabiye li'l-Mevsu'at, Beyrut 2004, s. 287.

⁵⁶ Shields, *age*, s. 142.

sisteminin çiftçi aleyhine işleyen yapısını takip etmek mümkündür. Vilayette uygulanan tapu sisteminin nüfuzlu kesimin uhdesine geçtiğine ilişkin bölgeden gönderilen verilerin merkezi hükümete yansması üzerine merkezi hükümet, 1880 Kasım'ında devlete ait toprakların satımında mümkün olduğu surette “*her türlü nüfuz ve suiistimalattan beri olacak surette....ve taliplerine hal ve sınıflarının tekikine itina olunması ve arazinin muhtacı ahali ve sair taliplere tercih..*” olunması hususunda Musul vilayet yöneticilerine uyarı göndermiştir.⁵⁷ Ancak bu konuda etkin bir girişimin başlatıldığını söylemek mümkün değildir. Kıtılıktan 12 yıl sonra Musul vilayetinden merkezi hükümete gönderilen bir raporda bütün köylerin yasal olmayan mukavelelerle “müteneffiz” nüfuz sahipleri ve “mütégallibe” olarak anılan zorba kesimin kontrolü altında olduğu ve bundan dolayı halkın bunların elinde adeta bir tür esir olduğu dile getirilmiştir.⁵⁸ Bu durum sadece Musul vilayeti ile sınır değildir. Yine 1892 yılında Irak'ın ıslahına dair hazırlanan geniş bir raporda “*Irak Araz-i Zura'iyesi kamilen ashab-ı nüfuz ve servet tahtı tasarrufunda olup fukarayı zurra' uhdesinde hemen hiçbir şey yok gibidir.*” dile getirilerek toprak sahipliği konusunda çiftçilerin zayıf konumu açıkça ifade edilmiştir.⁵⁹

Musul vilayetinde 1879-1880 kıtlığının oluşmasına değin toprak sahipliğinde zayıf konumları, tarımsal üretimde sulu tarım imkânlarının azlığı, modern aletlerin kullanılmamasıyla birlikte gerekli eğitim olanaklarının sağlanamaması gibi kıtlığın yıkıcı etkilerine karşı çiftçileri savunmasız bırakan birçok sorun bulunmaktadır. Dolayısıyla da kıtlığın şiddetini arttırmasına paralel olarak ilk etkilenen kesim, toplumun önemli bir kesimini teşkil eden çiftçiler olmuştur.

1.2.2. Ulaşım imkân(sızlık)ları

Musul vilayet alanını teşkil eden Kuzey Irak, I. Dünya Savaşına kadar Basra Limanı dışında uluslararası ticaretin işlediği alternatif merkezlerle irtibatını sağlayacak hızlı ve ucuz ulaşım imkânlarına kavuşmamıştır. Bu durum söz konusu bölgenin ticari mal dolaşımını Basra Limanı'yla ilişkili Dicle nehir yolunda geleneksel vasıtalarla yapılan taşımacılığa bağımlı kılmıştır. Dicle'nin Musul vilayet alanıyla bağlantılı kısımlarında motorlu taşıtların kullanımına elverişli hâle getirmek için uluslararası ticareti uhdelinde bulunduran güçler, herhangi bir yatırımda bulunma ihtiyacı görmediler. Süveyş Kanalı'nın açılması sürecinden önce İngiliz müteşebbisler, Akdeniz'i Basra'ya bağlamaya dair bazı projeler gündeme getirmiş ancak kanalın açılmasıyla söz konusu projeler gündemden düşmüştür.⁶⁰

Dicle'nin Musul vilayet alanıyla ilişkili kısımlarından Diyarbakir vilayetine uzanan kısımlarına kadar taşımacılık, kelek adı verilen geleneksel vasıtalarla yapılırdı. Ancak kuraklıktan kaynaklı nehir debisinde yaşanan düşüş ile aşırı soğuklardan dolayı meydana gelen donma kelek trafiğinin aksamasına neden olabiliyordu. Nitekim kıtlığın şiddetini arttırdığı ocak ayında Dicle nehrinin donması nedeniyle kelek trafiği tamamen durmuş ve Diyarbakir'dan Musul'a yapılması düşünülen sınırlı yardımlar bile yapılamaz olmuştu.⁶¹ Bununla birlikte keleklerle yapılan taşımacılık suyun akış yönüne doğru yapılırdı. Kelek taşımacılığının nehir suyunun akışına bağılı olması ticari mal dolaşımını tek yönle sınırlıyordu. Musul vilayet alanının Dicle nehir yoluyla bağlantılı kısımlarında üretilen her türlü ticari mal, kara yoluyla kıyaslanmayacak derecede hızlı ve ucuz bir şekilde keleklerle Bağdat'a götürülebilirken Bağdat'tan aynı şekilde ticari herhangi bir mal getirilemiyordu.⁶² Bu durum Musul vilayet alanını uluslararası ticaretle bağlantısını tek yönlü ve asimetric bir ilişki içine sokuyordu.

Musul vilayet alanının uluslararası ticaretin beklentilerine bağılı olarak Dicle nehir yoluyla tek taraflı ve asimetric işleyen ulaşım ağı, sadece kara yoluyla dengelenabiliyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin Irak'ta kara yollarına dair bayındırlık faaliyetleri 1883 yılı itibariyle birkaç köprü inşaatı veya tamirinden öteye gidememişti.⁶³ Dolayısıyla 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Irak, kara yolu ulaşımında ticari mal dolaşımının ihtiyacı olduğu hız ve ucuz imkânlarla ulaşamadı. Anadolu'dan Musul'a ve oradan da Erbil ve Kerkük güzergâhını takip ederek Bağdat'a giden eski posta yolu, 19. yüzyılın sonlarına kadar dört tekerlekli arabaların geçişine uygun hâle getirilemedi.⁶⁴ 20. yüzyılın başında orduya manevra kabiliyeti sağlamaya dönük şose yol yatırımlarına girişildi. Ancak vilayetin uluslararası ticaretle bağlantılı tek taraflı ulaşım ağı, sadece kara yollarında dört tekerlekli arabanın geçişini sağlayacak alt yapı yatırımlarında bulunmakla değiştirilemiyordu.

Devletin bölgedeki iktidar alt yapısı, Bağdat-Kerkük-Musul arası yol ağına istikrarlı bir güvenlik ortamı sağlayamıyordu. Merkezileşme politikalarının Irak'ta uygulanmaya başladığı 1831 yılından itibaren bazı başarılı valilerin sınırlı görev süreleri dışında yol güvenlik sistemi bir türlü oturtulamamıştır. Nitekim Irak'ta katı askeri yöntemlerle güvenliği sağlayan Bağdat valisi Namık Paşa'nın (1861-1867) uzun valilik döneminin sonları veya

⁵⁷ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 149, 23 Kasım 1880 (20 Z 1297).

⁵⁸ BOA, Y. MTV, 65/115, 19 Ağustos 1892 (25 M 1310).

⁵⁹ BOA, Y. EE, 9/34, Lef. 7, 7 Nisan 1892 (9 Ramazan 1309).

⁶⁰ Zaki Saleh, *Mesopotamia (Iraq) 1600-1914 A Study In British Foreign Affairs*, Al-Ma'aref Press, Bağdat 1957, s. 164.

⁶¹ Sachau, *age*, s. 347.

⁶² Batatu, *age*, s. 229.

⁶³ Isawi, *age*, s. 121.

⁶⁴ Longrigg, *age*, s. 18.

hemen akabinde Bağdat'tan Musul'a güvenlik kaygılarından kaynaklı ilkbahar ve sonbahar aylarına mahsus olmak üzere yılda iki defa 4000-4500 yük hayvanıyla kervan çıkarılabiliyordu.⁶⁵ Güvelik sisteminin istikrarlı bir yapıdan uzak olması ticari sirkülasyonun tek yönlü kaderini değiştirmeye engel teşkil eden temel faktörlerden biriydi. Normal koşullarda yol ağlarında tesis edilemeyen güvenliğin kıtlık gibi kriz dönemlerinde sağlanması mümkün değildi. Nitekim 1880 yılında Musul'da kıtlıktan kırılan halkın dramlarına tanıklık eden Rassam, açlıktan kaynaklı sıkıntıların giderilememesini bölgenin deniz kıyısıyla bağlantısını sağlayacak demir yolu ağının olmamasına dayandırmıştır.⁶⁶

2. Kıtlığın İdari Bağlamı

2.1 İdari Alt Yapı Yetersizliği

Modern dönemlere kadar kıtlıklar; kuraklık, dengesiz yağışlar, don, çekirge ve Musul vilayetinde sıklıkla karşılaşılan "süne" gibi zararlı böceklerden kaynaklı doğal nedenlerle ilişkilendirilirdi. Ekinlerin yeşermesine ve filizlenmesine engel olan söz konusu bu tür doğal afetler toplum tarafından kader, kör talih veya Allah tarafından gönderilen bir ceza olarak görülürdü.⁶⁷ Kıtlığın oluşmasına doğrudan etki eden bu faktörlere insanın etkide bulunma olanağının olmadığı düşüncesi yaygın bir kabuldü. 1879-1880 kıtlığı da ifade edildiği üzere ekseriyetle yağmurların yağmaması gibi doğal bir etkene bağlanılmaktadır. Nitekim Iraklılar, kıtlık da dâhil olmak üzere zamanın bela ve musibetlerine karşı kaderci bir anlayışla teslim oluyorlardı.⁶⁸ Örneğin 1879-1880 Musul vilayeti kıtlığına ilişkin haberlerin merkezi hükümete yansması üzerine memurların kıtlığa ilişkin ön plana çıkardıkları kavram "mesâib-i kaht" musibetidir.⁶⁹ Kaht, yani "azlık" anlam itibarıyla "bereket" kavramının zıddı olarak ön plana çıkmaktadır. Yaygın teolojik anlayışta ise bereketin kaynağı Allah'tır. Dolayısıyla musibet, Allah'ın bereketini esirgemesiyle ortaya çıkan ve bir yönüyle insanların etkide bulunma imkânlarının olmadığı bir yaklaşım olarak ifade edilebilir.

Kıtlığın ortaya çıkmasına yönelik yaygın geleneksel ve teolojik kabullere rağmen 1879-1880 kıtlığını devletin yereldeki idari yetersizliklerine ve memurların tedbirsizliklerine dayandıran güçlü vurgularla karşılaşılmıştır. Vilayete bağlı sancakların ileri gelenlerince merkezi hükümete gönderilen telgraf suretlerinin kiminde kıtlığın oluşumu hükümetin idari yetersizliğine dayandırılmıştır. Nitekim Süleymaniye kırsalındaki köylerde meskûn bir aşiret reisi "baş muhtar" sıfatıyla merkezi hükümete gönderdiği bir telgrafta kıtlık sebebiyle maruz kaldıkları sıkıntıların *memurin-i hükümetin idaresizliğinden* ileri geldiğini belirtmiştir.⁷⁰ Yine Kerkük ileri gelenleri tarafından kaleme alınan aynı telgrafın başka bir ekinde kıtlığın yarattığı sorunların kaynağı olarak *memurin-i hükümetin sui tedbiri* gösterilmiştir. Kerkük eşrafi kıtlığın yarattığı sorunlara karşı hükümetin yetersizliği ve halkın mağduriyetlerine herhangi bir çözüm bulamaması durumunun *İslamiyet ile Osmanlılık şerefine yakışmayacağı* vurgulanarak⁷¹ devletin bölgedeki ihmal ve yetersizliğine işaret etmişlerdir. Kıtlığın oluşumu ve yıkıcı etkisinin hükümetin bölgedeki zayıflığına ve ihmaline dayandırılmasına ilişkin örneklerle Musul'da da rastlanılmaktadır. Musul'da kıtlığın şiddetlenmesi ve mutasarrıfın mevcut durumun önüne geçecek veya yıkıcı etkisini hafifletecek tedbirler al(a)maması üzerine halkın çarşı ortamında Osmanlı hükümetine küfür etmeye başladıkları belirtilmiştir.⁷² Musul'un İngiltere konsolos yetkilisi tarafından İstanbul Sefaretine gönderilen telgraf suretinde kıtlık durumu açıkça hükümetin idari açıdan yetersizliğine bağlanmaktadır.⁷³ 1879-1880 kıtlığının sadece doğal nedenlerden oluşmadığı devletin idari alt yapısından kaynaklanan zayıflığın da farkında olunduğu Musul vilayet halkının verdikleri tepkilerden anlaşılmaktadır.

Devletin vilayet alanındaki idari alt yapı zayıflığı bölgesel olumsuzluklardan kaynaklı olduğu kadar merkezi hükümetin içinde bulunduğu olağan üstü koşulların yarattığı krizlerle de ilişkilidir. Nitekim vilayet alanını oluşturan Irak'ın kuzey bölgeleri, Şubat 1879 tarihinde kıtlığın olumsuz etkilerinin hissedilmeye başladığı bir dönemde Musul vilayeti adıyla Bağdat vilayetinden ayrılarak kurulmuştur. Kıtlığın ilk evresine tekabül eden dönemde vilayetin kurulması idari mekanizmanın oluşumu için gerekli finans imkânlarından yoksun bırakmıştır. Zira devletin bölgedeki mülki, askeri, adli kurumlar üzerinden iktidarının dolaşımını sağlayan tarımsal üretime dayalı vergi gelirlerinde birkaç yıldır etkisini sürdüren kuraklık nedeniyle muazzam bir düşüş yaşanmıştır. Yeni kurulan vilayet alanında yeterli bütçeye sahip olunamaması gerek kentlerde gerekse de kırsalda özellikle güvenliği sağlayan askeri kurumsallaşmanın oluşmasına olanak tanımamış hatta var olan

⁶⁵ T. M. Chevalier A Nijeholt Lycklama, *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse Dans La Mesopotamie, Le Kurdistan, La Syre, La Palestine Et La Tuque Execute Pendant Les Annees 1865, 1866, 1867, 1868*, Tome IV, Paris MDCCCLXXV, s. 213.

⁶⁶ Rassam, *age*, s. 327.

⁶⁷ İnsanı etkileyen tüm acılar Doğu inanç anlayışında günahla ilişkilendirilir. Bkz. David Le Breton, *Acının Antropolojisi*, çev. İsmail Yerguz, Sel Yayınları, İstanbul 2003, s. 91.

⁶⁸ Longrigg, *age*, s. 17.

⁶⁹ BOA, DH. MKT. 1331/4, 24 Ağustos 1879 (6 N 1296).

⁷⁰ BOA, Y. MTV. 3/129, 3 Haziran 1880 (24 C 1297).

⁷¹ BOA, Y. MTV. 3/129, 3 Haziran 1880 (24 C 1297).

⁷² al Vardi, *age*, s. 44.

⁷³ BOA, HR TO, 258/30, 19 01 1880.

kurumsal yapının dağılmasına neden olmuştur.⁷⁴ Vilayetin kurumsal alt yapısının zayıf veya işleyememesi kuraklığın yarattığı olumsuzlukların önüne geçmede gerekli devlet hizmetlerinin icrasını imkânsız kılmıştır.

Kıtlığın arifesinde kurulan vilayetin kurumsal ağlarının organizasyon ve işleyişi için yerel kaynaklardan karşılanamayan finans ihtiyacı, imparatorluğun içinde bulunduğu mali ve siyasi krizler nedeniyle merkezi bütçeden de telafi edilememiştir. Dolayısıyla kıtlık süreciyle eş zamanlı olarak idari alt yapı zayıflığı merkezi hükümetin yaşadığı bir dizi sorun nedeniyle sadece Musul vilayet alanıyla sınırlı değildir. 1875'te merkezi hükümet tarafından ilan edilen mali iflasın ardından 1876'da birbirini izleyen iktidar değişiklikleri vilayet alanında kıtlığın açlığa doğru evrildiği bir süreçte devletin merkezi bünyesini sarsmıştır.⁷⁵ Bununla birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı bozgun durumu imparatorluğun mali, askeri ve mülki kurumlarında yaşanan kriz hâlini daha da derinleştirmiş, merkezi hükümetin karar alma ve meydana gelebilecek olaylara müdahale etme kapasitesini oldukça sınırlandırmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın olumsuz sonuçlarının en fazla etkilediği bölgelerden biri Musul'un da içinde bulunduğu imparatorluğun Doğu vilayetleriydi. Zira en şiddetli hâliyle savaşın meydana geldiği iki cepheden biri Batum-Bayezid hattıydı ki yakın olması nedeniyle Bağdat vilayeti dâhil olmak üzere İmparatorluğun bütün Doğu vilayetlerinin askeri varlığı cephe hattına sürülmüş ve yaşanan bozgunun çok azı dönebilmiştir. Savaşın imparatorluğun Doğu vilayetlerinin askeri istihkâmını yok etmesi devletin bölgedeki iktidar alt yapısını zayıflatma sürecini hızlandırmıştır. Musul, kuraklığın yarattığı olumsuzlukların yanı sıra 1877-1878 Savaşı'nın yarattığı bozgunlar nedeniyle de devletin iktidar alt yapısının bütün doğu vilayetleri içerisinde en fazla zayıfladığı vilayettir. Savaşın Musul vilayet alanında yarattığı asker açığı ciddi bir güvenlik krizine neden olmuştur. Zahire ihtiyaçları tedarik edilemeyen aşiretler, vilayetin kısmi anlamda yardım aldığı Bağdat ve Diyarbakır bağlantılı yol ağlarında yağma ve taşkınlıklarda bulunmaya başlamıştır. Kıtlığın şiddetini artırmasına paralel bir şekilde başta Hemavend aşireti olmak üzere vilayet alanında bulunan aşiretler, gerek Dicle nehir boyunda gerekse de kara yolu ağında her türlü yardım teşebbüslerine saldırarak⁷⁶ mahalli idarenin şehir merkezlerinin güvenliğini bile sağlamasına imkân vermemişlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Musul vilayetinin içinde bulunduğu geniş bir bölge üzerinde yarattığı olumsuz sorunlardan biri de Tanzimat reformları ile birlikte geleneksel idari ve siyasi düzenin yıkılmasından ve devlet otoritesinin bölgede tam anlamıyla tesis edilememesinden neşet eden sorunları yeniden alevlendirmesiydi. Nitekim savaşın hemen sonrasında eski Cizre Hükümeti hanedanından Badirhan Paşa'nın oğulları Osman ve Hüseyin Beyler, Kasım 1878'de 2000 kişilik askeri maiyetle Cizre'yi ele geçirerek Bağdat yolunun kapanmasına neden olmuştur. Bedirhan kardeşlerin başlattığı bu ayaklanma Musul vilayet alanı dâhil olmak üzere güçlü aşiret yapısından kaynaklı olarak sürekli aşiret taşkınlıklarına sahne olan bölgenin asayiş ve düzenini daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirdi.⁷⁷ Bu ayaklanma, Musul vilayet alanını teşkil eden bölgenin batı kısmından Siirt'e kadar uzanan bölgede meskûn aşiretler tarafından destek görmüş⁷⁸ ve bölgede kuraklıktan kaynaklı sorunları daha da derinleştirmiştir.

Bedirhan kardeşlerin çıkardıkları ayaklanmanın bastırılmasından sonra Musul vilayet alanını etkileyen başka bir ayaklanma daha meydana geldi. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na martini tüfeklerle donatılmış güçlü bir askeri maiyetle katılan saygın Nakşibendi temsilcilerinden Şeyh Ubeydullah, Hakkâri merkezli bir ayaklanma başlatmıştır. Şeyh Ubeydullah ayaklanma arifesinde Musul vilayetinin güçlü tarikat temsilcilerine ayaklanmaya destek vermeleri için mektuplar gönderiyordu. Bu mektuplar gerek Musul gerekse de Bağdat vilayet yöneticileri nezdinde telaşa neden olmuş ve merkezi hükümete gönderilen telgraflarda bu ayaklanmanın muhtemel sonuçlarından hareketle alınması gereken önlemler dile getirilmiştir.⁷⁹ Bu ayaklanma, kıtlık süreci boyunca Musul vilayet yöneticilerinin gündemindeki yerini korumuş ve söz konusu süreç boyunca aşiretlerden kaynaklı taşkınlık ve asayişsizliği artırmıştır. Buna bağlı olarak vilayetin idari alt yapı yetersizliğini daha da kırılgan bir hale getirmiştir. Dolayısıyla kuraklıktan kaynaklı tarımsal ürünlerden gelir elde edilemediği, 1875'te ilan edilen mali iflasın yanı sıra 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın devlet maliyesi üzerinde yarattığı borç yükü ve bunlara bağlı olarak imparatorluğun doğu vilayetlerinde meydana gelen ayaklanma ve siyasi kargaşa ikliminde kurulan

⁷⁴ Kolluk kuvvetlerinin maaşlarının ödenememesinden dolayı dağıldıklarına ilişkin olarak bkz. BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 118, 25 Nisan 1880 (15 Ca 1297); BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 194, 6 Mart 1882 (15 R 1299).

⁷⁵ Erik Jan Zühcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 114-117; Davut Hut, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 39.

⁷⁶ BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 116, 11 Ca 1297/21 Nisan 1880; Sadaret A.)d 982, Numara 9, 4 Eylül 1880 (8 Ş 1297); Sadaret A.)d 982, Numara 18, 25 Kasım 1880 (22 Z 1297); Sadaret A.)d 982, Numara 8, 4 Nisan 1881(4 Ca 1298).

⁷⁷ Bedirhan Paşazade Osman ve Hüseyin Beyler'in çıkardıkları ayaklanma için bkz. BOA, (HR. SYS, (Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı) 2941/92, 23 Kasım 1878 (28 Za 1295); BOA, İ. DH, 780/63429, 21 Ocak 1879 (27 M 1296); BOA, İ. DH, 779/63362, 4 Şubat 1879 (11 S 1296).

⁷⁸ "...Osman ve Hüseyin Beylerin silahlı bidest-i şekavet olarak başlarına ictima' eden ve bu vesile ile asayiş ve idare-i mahalliye-yi ihlal ve enva'ı fenalığa ictisar eden rüesa-yı eşkıya-yı ekradın divan-ı harb teşkilıyla tahkiklerinin icrası..." Bkz. BOA, İ. DH, 780/63429, 21 Ocak 1879 (27 M 1296).

⁷⁹ BOA, Y. PRK. ASK, (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat) 4/55, 21 Ekim 1880 (17 Za 1297).

Musul vilayeti, kıtlıktan kaynaklı sorunları önleme veya sınırlandırma konusunda yeterli bir idari alt yapıya sahip değildir.

İdari alt yapı yetersizliği kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmeden gerekli olan gıda maddelerinin tedariki ve ihtiyaç bölgelerine nakli noktasında vilayet idaresini gerekli imkânları sunmasına olanak tanımamakla birlikte halkın kendi kaderiyle baş başa kalmasına neden olmuştur. Devletin 1880 yılı gibi geç bir dönemde kıtlığın tahrip gücünü sınırlandırmada iktidar alt yapı zayıflığının rolü özellikle geleneksel üretim ve dağıtım sisteminin çözülmesi sonrasında daha da belirgin bir hâl almıştır.

2.2 Osmanlı Devletinin Klasik Üretim ve Dağıtım Sisteminin Çözülüşü

Kıtlık, tarımsal üretim ve ulaşımda modern tekniklerin kullanıldığı döneme kadar her coğrafyanın halkı için korkunç ve yıkıcı bir felaket olarak⁸⁰ mahşerin dört atlısından birini teşkil etmiştir.⁸¹ Kıtlığın halk üzerinde yarattığı tahribat ve kendisini tekrarlayan yapısı toplumsal örgütlenmenin ilk aşamalarından beri bazı tedbirler almayı gerekli kılmıştır. Kıtlığa karşı en etkili tedbir, tahılın elverişsiz hava şartlarının üretimi sekteye uğratacağı zamanlar için depolanması olmuştur. Hatta ilk devlet oluşumları tahılın denetim altında tutulması ve buna ilişkin idari organizasyona dayandırılmaktadır.⁸² Bu bağlamda her devlet, hâkimiyet alanında iktidarını sürdürmek ve tebaasının bağlılık ve sadakatini sağlamak için zamanın koşul ve ihtiyaçları çerçevesinde bir üretim ve dağıtım sistemi oluşturmuştur. Sistem kapsamında halklarının ihtiyaçlarının temini amacıyla ticarete bazı yasak ve sınırlamalar getirmişlerdir. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren özellikle gıda ve sanayi hammaddelerine yasak ve sınırlamalar koymuştur. Öyle ki 19. yüzyıla kadar “ilm-i tedbir-i menzil” olarak adlandırılan hane ekonomisi ilkelerini esas alan bir düşünceyi benimsemiştir.

Bu düşünce kalıplarına göre ticaret, halkın iâşesinin sağlanması esasına göre şekillenmiştir. Halkın iâşesinin temel alındığı anlayışta; tahıl ve bazı sanayi malları dışında dış ticarete yasak ve kısıtlamalara başvurulmamıştır. En katı hâliyle ihraç yasakları tahıllarda uygulanmıştır.⁸³ Dış ticarete tahıllarda uygulanan ihraç yasaklarının amacı yerli tüccara oranla daha yüksek fiyat veren yabancı tüccarın ülkeden tahıl çekmesine ve bundan kaynaklı meydana gelebilecek krizlere engel olmakla birlikte tahıl arzını mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olmasını sağlamaktır. Hasadın bol olduğu dönemlerde ortaya çıkan ihtiyaç fazlası tahıllar ancak kadıdan alınan özel ruhsatnamelerle ihraç edilebilmektedir.⁸⁴ Bu sistem çerçevesinde yürütülen ticaret, gerek devletin fiyatları sınırlayan narh uygulamalarıyla gerekse de din ve geleneğe dayalı normlarla kapitalist girişim ve müdahalelere kapalıdır.⁸⁵ Ticaret ferdi yürütülmekle birlikte kamu hizmeti işleviyle yüklü güçlü bir ahlaki çerçeveye sahiptir.

Geleneksel sistemin Irak coğrafyası özelinde merkezi alanını, tarımsal üretim potansiyeli yüksek kuzey bölgeleri oluşturmuştur. Musul vilayet alanını teşkil eden bu bölgeler; Musul, Şehrızor (Kerkük) ve Süleymaniye ovalarının tarımsal alanlarını ihtiva etmektedir. Bu alanlar, iklim ve arazi şartları açısından Irak'ın Bağdat ve Basra bölgelerinden farklı ve tarımsal üretime daha elverişlidir. Osmanlı Devleti bölgenin tarımsal üretim imkânlarına bağlı olarak bir üretim ve dağıtım sistemi oluşturmuştur. Bu sistemde üretim, toprağın yapısı ve iklim koşullarına bağlı olarak tahıl üzerine inşa edilmiştir. Musul vilayet alanında özellikle buğday ve arpa temel iki ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. Buğday, bölge halkının temel besini olan bulgur ve ekmeğin ham maddesiydi. Arpa ise üretim ve ulaşımda temel araçlar olan binek hayvanlarının beslenmesinde temel ürünü teşkil ediyordu. Temel besin kaynağı oluşturması nedeniyle bu ürünler stratejik bir önem arz ediyordu.

Bölgede üretilen tahılın sistem çerçevesinde dağıtımında ise şöyle bir yol takip ediliyordu. Mevsim hasadından sağlanan tahılın bir kısmı devlet gelirlerine mahsuben güvence altına alınıyordu. Önemli bir kısmı da tayin edilen fiyat üzerinden üreticilerden alınarak depolanıyordu. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden merkezileşme politikalarının 1831'de Irak'ta uygulanmaya başlamasıyla birlikte Musul vilayet alanını teşkil eden bölgenin Musul ve çevresi tahılının üretim ve dağıtımını Celili Hanedan idaresinin tasarrufunda bulunuyordu.⁸⁶ Bu hanedan aynı zamanda Diyarbakır ve çevresinde yerel tüketim fazlası tahılın da dağıtımında güçlü bir nüfuz sahibiydi. Hanedan yönetimi gerek Musul ve çevresi gerekse de Erbil ve Diyarbakır ovalarının tahılını özellikle de Dicle nehriyle bağlantılı merkezlerde bulunan ambarlarda depolayan güçlü bir sistem kurmuşlardı. Celililerin tahılı depolama kapasiteleri üç yıla yetecek düzeydeydi.⁸⁷ Vilayet alanının Kerkük hinterlandındaki tahılın üretim ve dağıtımını ise yüzyılın ortalarından itibaren Bağdat merkezli Memluk hanedanının tasarrufunda bulunuyordu. Kerkük ve çevresinde yetiştirilen tahılın mahalli tüketim fazlasını oluşturan kısmı Altunköprü'de bulunan miri

⁸⁰ Thomas R. Malthus, *Nüfus İlkesi*, çev. Çağla Taşkın, Pinhan, İstanbul 2017, s. 83.

⁸¹ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2010, s. 14.

⁸² James C. Scott, *Tahıla Karşı İl Devletlerin Derin Tarihi*, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Yayınları, İstanbul 2020, s. 114.

⁸³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, TTK, Ankara 2018, s. 371.

⁸⁴ Kütükoğlu, *age*, s. 369-370.

⁸⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 76.

⁸⁶ BOA, H.H, (Hattı Hümayun) 4/135, 30 Kasım 1775 (6 L 1189).

⁸⁷ 1776 Mayıs'da Şehrızor'dan Musul'a gelen bir görevli Musul valisi Süleyman Paşa'nın sadece Karakuş mevkiinde bulunan ambarlarında üç yıla yetecek tahıl bulundurduğunu ifade etmektedir. Bkz. BOA, C. DH, (Cevdet Dâhiliye) 304/15191, 15 Mayıs 1776 (26 Ra 1190).

ambarlarda muhafaza ediliyordu. 1850 yılına kadar Süleymaniye merkezli Baban hanedanı yönetimi altında bulunan bölge tahılının mahalli ihtiyaçları aşan kısmı Küçük Zab nehrinin Taktak iskelesine getirilerek oradan da Altınköprü ve Bağdat ambarlarına sevk ediliyordu.⁸⁸

Musul, Altınköprü ve Bağdat ambarlarında depolanan tahılın bir kısmı halkın işesi için yerel ve bölgesel pazarların dolaşımına tahsis ediliyordu. Yerel pazarlara sürülen tahıl sıkı bir kontrol mekanizmasına tabiydi.⁸⁹ Halkın tüketimi için çarşıya aktarılan tahılın meskûn halkın işesinin karşılanması için satışına özen gösteriliyordu. Tahıl ticaretiyle meşgul olan tüccarın halkın işesi için çarşıya sevk edilen tahılı çarşıdan çıkarmasına izin verilmiyordu. Yerel hükümet bunun için sıkı tedbirler alıyordu.⁹⁰ Halk da ticaret amacıyla çarşıdan yüklü miktarda tahılın çıkarılmasına karşı hassastı. Bu konuda teşebbüsler veya çarşı görevlilerinin yaptıkları ihmallere müdahale etmekten geri durmuyordu. Öte yandan halkın alım gücüne göre tahıla erişimi yöneticilerin sorumlulukları arasındaydı. Nitekim narh uygulamalarıyla tahıl fiyatlarının yerel otoritelerce belirlenmesinin amacı rezervin bölge içindeki dağılımında eşitsizliğin önüne geçmektir. Özellikle tahıl stoklayıp sonbahardan itibaren halkın alım gücünü zorlayacak derece fiyat artışında bulunmalarının önüne geçilmeye çalışılıyordu. Narh, tahılın bölgesel pazarlarda dolaşımının sınırlı olduğu dönemlerde çok etkili bir fiyat kontrol sistemiydi. Zira mevsim hasadı ile beraber ürünü üreticilerden alan stokçular özellikle sonbahardan itibaren tahılın çarşıdaki arzına göre ellerindeki stokları piyasaya sürmeye ve ondan belli ölçüde kar elde etmeye çalışıyorlardı. Klasik sistemi belli ölçülerde devam ettiren yöneticiler, stokçuların piyasayı yönlendirmelerine izin vermiyorlardı. Stokçular veya zahire ticaretiyle meşgul olanlar yerel hanedan idarelerinin ya sıkı denetiminde veya idari yapılarının bir bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹ Dolayısıyla bölgesel anlamda tahıl arzında bir darlık baş gösterdiğinde ambarlarda saklanan buğday pazara sevk ediliyordu. Bu durum İhtikarcıların ellerinde bulunan stokların eninde sonunda bölge içinde satışa çıkarılarak halkın tüketimine sunulmasını zorunlu kılıyordu.

Osmanlı işse sisteminde tahılın dolaşımı her ne kadar kaza idari birimi ile sınırlı tutulsa da ucuz ulaşım imkânlarına sahip olunması durumunda tüketim fazlası ürün bölge dışına çıkarılabiliyordu. Merkezi hükümet toprak ve iklim açısından üretim olanaklarının iyi olduğu bir bölgedeki tahılın dezavantajlı bölgelere sevkini mümkün kılan ulaşım olanaklarını bir avantaj olarak görüyor ve söz konusu olanakları dağıtım sistemi çerçevesinde değerlendiriyordu. Daha önce ifade edildiği üzere Irak'ın Bağdat ve Basra bölgeleri tahıl üretimine elverişli değildi. Bununla birlikte Osmanlı coğrafyasının en uzak bölgeleri olan Yemen ve Hicaz bölgeleri tahıl desteğine muhtaçtı. Bu bölgelere en hızlı tahıl sevkiyatı, Musul vilayet alanının rezervlerinden sağlanabiliyordu.⁹² Yine Irak bölgesi İran'ın saldırılarına açık çatışmalı bir sınır bölgesiydi. Irak'ın İran'ın saldırılarına karşı Bağdat merkezli olmak üzere bölgede güçlü bir ordunun konuşlandırılmasında tahıl stoku, stratejik bir yükümlülüktü. Musul merkezli Celili iktidarı tahılın İran ile olan savaşta Osmanlı ordusunun işesinin karşılanmasında gösterdikleri başarı ve güce dayanıyordu.⁹³ 18.yüzyılın sonlarında Irak tahılının arzı üzerinde neredeyse tekel oluşturmaya başlamışlardı. 1780'den itibaren Musul vilayet alanının oluşturan Kerkük ve Erbil ovalarının tahıl üretim ve dağıtımını Bağdat merkezli Memluk hanedan idaresinin tasarrufuna geçince tahıl üzerindeki Celili tekel kırılmış olur.

Osmanlı Devleti'nin klasik üretim ve dağıtım sistemi Musul vilayet alanının tarımsal üretim potansiyeli ve Diyarbakır hinterlandının yerel tüketim fazlası kısmının rezervlerine bağlı olarak Irak bölgesinde uygulamaya geçmiştir. Uygulamanın genel çerçevesi halkın verimsiz mevsim hasatlarına karşı olmak üzere İran ile muhtemel savaşlarda bölgede konuşlanan ordunun erzak ihtiyacıyla birlikte Hicaz ve Yemen bölgelerine merkezi hükümet tarafından tayin edilen kısmın tedarikine yönelik tedbirler oluşturmuştur. Tahılın depolanması söz konusu tedbirlerin temel dayanağıydı. Irak'ta merkezileşme politikalarının icrasına kadar bu sistem yerel hanedan idareleri tarafından icra edilmiştir. Yerel hanedan idareleri daha önce de ifade edildiği üzere bölgenin içinde bulunduğu iklim kuşağı nedeniyle ortalama olarak her 8 veya 10 yılda bir karşılaşılan kuraklığın⁹⁴ aldıkları tedbirlerle kıtlığa ve kıtlığın da şiddetli açlığa dönüşmemesi için başarılı sınavlar vermişlerdi.⁹⁵ Yine merkezi hükümet için en hassas konu olan Irak bölgesinin İran'a karşı savunmasını yapan ordunun işesini herhangi bir aksamaya meydan vermeden başarılı bir şekilde sağlayabilmiş,⁹⁶ Hicaz ve Yemen'in tahıl tahsisatlarını

⁸⁸ BOA, İ. MSM, (İrâde Mesâil-i Mühimme) 50/1264, 2 Nisan 1847 (15 R 1263).

⁸⁹ BOA, H.H, 4/135, 30 Kasım 1775 (6 L 1189).

⁹⁰ BOA, İ. MVL, 387/16890, Lef. 26, 13 Temmuz 1857 (21 Za 1273).

⁹¹ BOA, H.H, 4/135, 30 Kasım 1775 (6 L 1189); Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumları Musul, 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 150, 158-165.

⁹² BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 60, 19 Mayıs 1879 (27 C 1296).

⁹³ Khoury, *age*, s. 102.

⁹⁴ BOA, Y. PRK. ŞD, (Yıldız Perâkende Evrakı Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı) 1/13, Lef 3, 19 Aralık 1880 (16 M 1298)

⁹⁵ El Azzâvî, *age*, C. V, s. 308.

⁹⁶ Khoury, *age*, s. 102.

periyodik bir şekilde tedarik edebilmişlerdir.⁹⁷ Yerel hanedan idareleri bölgenin karşılaştığı kıtlıkların yarattığı eşitsizlikleri aldıkları tedbirlerle en iyi şekilde dengeleyebilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin iklim, toprak ve ulaşım imkânları çerçevesinde işlettiği klasik üretim ve dağıtım sistemi, Rusya karşısında yaşanan askeri yenilgiler ve buna bağlı olarak İngiltere ile kurulan stratejik ittifaklar neticesinde imzalanan 1838 Baltalimanı Antlaşması'yla işlevini yitirmeye başlamıştır.⁹⁸ Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Antlaşmasından itibaren başlayan süreçle kendi hâkimiyet alanında mal akışını denetleyemez olmuştur.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin egemenlik sahasındaki ticaret özgürlüğüne büyük darbe vuran söz konusu antlaşmalar, Osmanlı Irak'ında yerel hanedan idarelerinin direnciyle karşılaşmıştır. Nitekim Bağdat ve Basra'nın yönetimini uhdelarında bulunduran Memluk yöneticileri İngiltere'nin bütün ayak oyunlarına rağmen merkezi hükümetle imzalanan antlaşmaların gereklerini yerine getirmeye yanaşmamışlardır.¹⁰⁰

Yerel hanedanlar gerek kendi çıkarları gerekse de kendi idareleri altında bulunan halkın temel ihtiyaçlarında herhangi bir darlık yaşanmaması için özellikle tahıllar üzerindeki sıkı kontrollerden mümkün mertebe taviz vermekten kaçınıyorlardı. İngiltere bu konudaki en büyük sıçramayı 1823 yılında Memluk hanedanı Davud Paşa'ya dayattığı antlaşmayla yapmıştır. Bu antlaşmanın 10. maddesini merkezi hükümetle yapılan antlaşmaların Memluk yönetimince tanınması ve gereklerinin yerine getirilmesi oluşturmuştur.¹⁰¹ Osmanlı klasik üretim ve dağıtım sisteminin Irak bölgesindeki uygulama biçimi 1823'te Memluk hanedanının son mensubu Davud Paşa ile imzalanan antlaşma ile büyük darbe almıştır. Memluk valisi Davud Paşa'ya dayatılan antlaşma Osmanlı Irak'ının Avrupa merkezli dünya iktisadi yapısının içine çekilmesine ilişkin hukuki zemin tesis etmiştir. Merkezileşme politikalarının Irak'ta uygulanması ve yerel hanedan idarelerinin ilgisiyle birlikte bölgede işleyen klasik ekonomik sistem özellikle İngiltere başta olmak üzere Avrupa merkezli dünya ekonomi sisteminin müdahalelerine açık bir hâle geldi. Bölgenin dünya iktisadi sisteminin içine çekilmesi özellikle tüketici odaklı klasik üretim ve dağıtım sisteminin çözülmesiyle sonuçlandı. Bu durum, Musul vilayet alanının da içinde bulunduğu bölgenin muhtemel krizlere yönelik tedarik imkânlarını sınırlandırmış ve buna bağlı olarak devletin yerel tüketime yönelik üretim ve fiyatları düzenleme olanaklarını yitirmesine neden olmuştur. Böylece kıtlık krizlerine karşı Musul vilayet alanı ile Diyarbakır hinterlandından daha önce olduğu üzere tüketim fazlası ürünün mahalli ihtiyaçlar doğrultusunda toplanma imkânlarını ortadan kaldırarak Avrupa merkezli yeni ticari sistemin müdahalelerine karşı halkı savunmasız bırakmıştır.

3. Kıtlığın Ekonomik Bağlamı

3.1 Değişen Ticaret ve Tüccar Ağları

Osmanlı Devleti'nin geleneksel üretim ve dağıtım sisteminde tarımsal üretimin çerçevesi ve yegâne amacı halkın temel gıda kaynağını teşkil eden tahılın arzında herhangi bir darlık veya krize yol açmamaktır. Ancak Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesi üzerindeki iktisadi yayılımı ve buna bağlı olarak değişen ticaret ve tüccar ağlarına paralel olarak tahıla ilişkin yaklaşım geçimlik hane ekonomisi çerçevesinden uluslararası pazarın taleplerine göre yön değiştirmeye başladı. Tahıl rezervlerine ilişkin yeni yaklaşım Issawi tarafından açıkça ortaya konulmuştur. Issawi'ye göre 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Musul bölgesinin tarımsal üretimi yerel tüketimi karşılayacak üretim yeterliliğinden ziyade ürün ihracatı açısından önem kazanmaya başlamıştır.¹⁰²

Musul vilayet alanının tarımsal üretim rezervlerinin değerlendirilmesine ilişkin 19. yüzyılın ortalarından itibaren gözlemlenebilen yaklaşım değişikliği İngiltere'nin Osmanlı merkezi hükümetiyle imzaladığı ticari imtiyazların 1823 Erzurum Antlaşması'yla yerel hanedan idarelerinden kaynaklı direncin kırılması ve 1838 Baltalimanı Antlaşması'nın geleneksel koruyucu tahıl politikalarının ilga edilmesiyle ilişkilidir. Osmanlı Irak'ında 1823'ten 1838'e kadar olan süreç, İngiltere'nin tahıla ilişkin yeni bir ihracat ve ithalat modelinin hukuki zeminini oluşturduğu dönem olarak değerlendirilebilir. Ancak bu modelin Irak'ta uygulamaya geçmesi zaman almıştır. Zira İngiltere geleneksel sistemin işleyişini sağlayan geniş bir grubun direnciyle karşı karşıya kalmıştır. Merkezileşme döneminin Bağdat valilerinin bazısı da bu direnci gösteren kesim ile işbirliğine geçerek tahıl ihracatına yönelik defakto bir tekel uygulaması yürütmüşlerdir. Nitekim Necip Paşa, İngiliz himayesindeki tüccar sınıfına karşı Bağdat'ta topladığı tahıllı bir çeşit narh uygulayarak satmış ve bundan büyük bir kazanç elde etmiştir.

⁹⁷ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 60, 19 Mayıs 1879 (27 C 1296).

⁹⁸ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi 19. Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 33; Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları İktisadi Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları Ankara 2010, s. 253; Fatah, *age*, s. 106; Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", *DİA*, İstanbul 1992, s. 39. (38-40)

⁹⁹ Kasaba, *age*, s. 50-51; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 245.

¹⁰⁰ El Bağdadi, *age*, s. 18.

¹⁰¹ Davud Paşa tarafından merkezi hükümete ibraz edilen antlaşma için bkz. BOA, H.H, 789/368, 6 Eylül 1823 (29 Z 1238).

¹⁰² Issawi, *age*, s. 194.

Necip Paşa'nın tekel uygulaması yerel halkın işesini temin etmekten ziyade ihracata yöneliktir. Zira merkezleşme politikalarının bölgede uygulanmasından doğan maliyetin önemli bir kısmı tarımsal ürünlerden sağlanan gelirden karşılanmaktadır. Bağdat valisi Necip Paşa, gerek başarılı vali profili gerekse de şahsi çıkarları için İngiliz konsolosunun sert muhalefetine rağmen tahıl ürünlerinin ihracatına yönelik defakto tekel uygulamasını inatla sürdürmüştür. Ancak bu uygulama, İngiliz tüccarın sömürü kapasitesini düşürmeye ve mahalli idarenin gelirlerinde bir artışa yol açmakla beraber gelir odaklı ihracat zaman zaman yerel tüketim için gerekli olan tahılda darlıklara ve kimi zamanda kıtlıklara neden olabiliyordu. Nitekim 1847 yılında bölgedeki tahılın dış pazarlara ihraç edilmesinden dolayı birkaç ay süren bir kıtlık meydana gelmiş akabinde daha yüksek meblağlarla Hindistan'dan Bağdat'a buğday ithal edilmek zorunda kalınmıştır.¹⁰³

Geleneksel sistemin temsilcilerinin kapitalist girişimlere karşı valilerle yürüttükleri işbirliği Necip Paşa'nın valilikten alınmasıyla¹⁰⁴ başta tahıl olmak üzere Irak'taki ticari mal ve eşya üzerindeki yerel girişimlerin nüfuzunda ciddi bir kırılmaya yol açmıştır. Tekelin gayri resmî uygulamaları özellikle İngiltere konsolosunun İstanbul sefaretî aracılığıyla merkezi hükümet nezdinde yürüttüğü çabalarla Bağdat ve bağlı bölgelerinde tamamen kaldırılmıştır. Bunun üzerine eski sistemin savunucuları Irak halkı nezdinde saygı gören ve toplumsal kalkışmalarda başı çeken ulema ve şeyhleri tahrik ederek tekel uygulamasının yeniden getirilmesi çabası içine girmiş ve yerel hükümetin tekele aykırı uygulamalarına her fırsatta müdahalede bulunmaya başlamışlardır. Geleneksel sistem savunucularının tekelin ilgasına yönelik muhalefetleri sadece Irak ile sınırlı değildi. Bunlar İstanbul'daki bağlantıları da yerel teşebbüsleri merkez bürokrasisi nezdinde desteklemeye çalışıyorlardı. Ancak Bağdat vali kethüdası merkezi hükümetten söz konusu kesimin gerek mahalli düzeyde gerekse de merkez bürokrasisi düzeyinde yürüttükleri çabaların dikkate alınmaması talebinde bulunmuştur. Meclisi Vâlâ'da gündeme alınan talep, tekel uygulamalarının zararlarından dolayı "külliye" kaldırıldığı ve buna aykırı girişimlere mahal verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁵ Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli girişimcilerin nüfuzlarının kırıldığını göstermektedir.

İngiltere'nin teşebbüsleriyle geleneksel üretim ve dağıtım sisteminin işleyişini sağlayan uygulamalardan tekelin kaldırılması ve buna ilişkin yerel düzeyde gösterilen muhalefetin 1850'li yıllarda yabancı tüccar lehine bastırılması, Osmanlı Irak'ında tahıl piyasasında uluslararası şirketleri belirgin bir güç hâline getirmiştir. Uluslararası ticaretin etki gücünü artırmasıyla bölgede yayılan ticari sistem hiyerarşik bir düzen çerçevesinde işlemekteydi. Bu düzen, şirketin bölgede temsilcileri ile tahılı üreticiden toplayan araçlar arasındaki tüccar zinciri üzerinde kurulmuştur. Nitekim herhangi bir bölgede uluslararası ticaretin yaygınlaşmaya başlaması ve tahıl ticaretine yönelik kısıtlamaların kalkmasıyla birlikte Avrupalı şirketler tüccar hiyerarşisi adı verilen bir sistem tesis etmişlerdir. Bu sistem çerçevesinde şirketler, belli bir bölgenin üretiminin toplandığı merkezlerde kendi temsilciliklerini kurmuşlardır.¹⁰⁶ Bu temsilcilikler, üretim alanlarında bazı komisyoncularla işbirliği içine girmişlerdir. Bu komisyoncular, yerli ve yabancı gezgin tüccarlar aracılığıyla bölgeden tahılı toplayarak şirketin bölgedeki temsilcilğine belli bir kâr oranıyla satmışlardır.¹⁰⁷

Tahıla ilişkin geleneksel koruyucu sistemin uluslararası ticaretin lehine çözülmesinin akabinde Bağdat, uluslararası şirketlerin tahıl ticaretine ilişkin faaliyetlerinin sevk ve idare edildiği merkez olmuştur. Avrupalı şirketler burada kurdukları acenteler aracılığıyla tüm Irak bölgesi olmak üzere Diyarbakır ve hinterlandında yetiştirilen tahılı komisyoncularla işbirliği içinde bulunan tüccarlar aracılığıyla Bağdat'a çekiyordu. Şirketlerin Bağdat temsilcileri Diyarbakır bölgesine kadar uzanan sahadan topladıkları tahılı Bağdat'ta ambarlarda depolayarak Hindistan ve İngiltere pazarına sevk ediyorlardı.¹⁰⁸ Tüm Irak ihracatında olduğu gibi tahıl rezervlerinde de Hindistan bağlantılı İngiliz şirketleri en büyük paya sahipti. İngiltere'nin deniz aşırı tahıl ticaretine ağırlık vermesi Napolyon Savaşlarıyla Avrupa pazarından dışlanmasının bir sonucudur. Söz konusu ticari girişimlerde serbest ticaret ilkesi hükümetin temel politikası hâline gelmiştir.¹⁰⁹ Deniz aşırı ticari alanlar ile Avrupa kıtasındaki Fransız gücünün bastırılmasıyla İngiltere'nin Osmanlı Irak'ında serbest ticarete dayalı iktisadi yayılımının hız ve kapasitesi daha da artmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin Irak ticaretindeki payı hızlı bir yükselişle % 90 bir artış kaydetti.¹¹⁰ Musul vilayet alanı ve Diyarbakır'dan Bağdat'a gelen tahılı belli şirketler dış pazarlarla buluşturduğundan Osmanlı Irak'ının tahılı ile Hindistan tahılı bazı pazarlarda birlikte anılmaya başlanmıştır. Nitekim daha önce Mısır tahılına bağımlı olan Sudan'da bu şirketlerin Irak'ta etki alanlarının genişletmesi ve bölge tahıl rezervlerini Hindistan rezervleriyle birlikte dış pazarlarla

¹⁰³ Fattah, *age*, s. 144.

¹⁰⁴ Christoph Herzog, "Corruption and Limits of the State in the Ottoman Province of Baghdad during the 19th Century", *The MIT Electronic Journal of Middle East Studies*, III (2003), s. 40.

¹⁰⁵ BOA, A. MKT. NZD, (Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Deâvî) 129/12, 05. Ca.1271 24 Ocak 1855 (5. Ca.1271).

¹⁰⁶ Erler, "Black-Sea Research Project Web/Cities/Samsun-History of Industries". <https://cities.blacksea.gr/en/samsun/4-1-5-1/> (Erişim Tarihi: 09.01.2022).

¹⁰⁷ İmmanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi*, Yarn Yayınları, C. 3, İstanbul 2015, s. 202.

¹⁰⁸ *Diplomatic And Konsular Annual Series Great Britain Foreign 1896*, s. 281.

¹⁰⁹ Fattah, *age*, s. 140.

¹¹⁰ Zevra, S. 51, s. 101, Haziran 1870 (Ra 1287); Longrigg, *age*, s. 3.

buluşturmaları nedeniyle 19.yüzyılın son çeyreğinden itibaren Irak ve Bombay merkezli Hindistan tahıl piyasada etkili olmaya başlamıştır.¹¹¹

Tahıla ilişkin tekellerin kaldırılması ve Osmanlı Irak'ının uluslararası ticaret ağlarına ekseriyetle tarımsal ürünlerle dâhil olması tahıl ticaretiyle meşgul tüccarının yapı ve ilişki ağları açısından değişime uğramasına neden olmuştur. Dolayısıyla yerel hanedan idareleri döneminde Osmanlı Devleti'nin tahıla ilişkin sürdürülen geleneksel düzeni gereği¹¹² yerli tüccarın refakatiyle yürütülen tahıl ticareti, uluslararası ticaretin Osmanlı Irak'ında etkisini artırması ve tekel uygulamalarına son vermesiyle birlikte Avrupalı şirketlerle ilişkili tüccar tarafından sürdürülmeye başlanmıştır¹¹³. Musul vilayet alanının üç bölgesinden birini oluşturan Musul ve çevresi, 1834'te Celili Hanedan idaresine son verilmesiyle Avrupalı tüccarın el attığı ve ticari faaliyet yürüttüğü merkez bölge olmuştur. Nitekim 1840'lar gibi serbest ticaretin erken döneminde bile Avrupalı tüccarlar Musul vilayet alanının coğrafi koşullar açısından en zor bölgesi olan Revanduz'un tarımsal ürünlerinin ticaretine dâhil olabilmıştır. Avrupalı tüccar bu ticareti Musullu gayrimüslim tüccarların aracılığıyla yapmaktadır.¹¹⁴

Uluslararası ticaretin Irak'ta yaygınlaşması ve yoğunluk alanının Bağdat'tan Musul vilayet alanına genişlemesiyle birlikte Avrupalı şirketlerin gayrimüslim temsilci sayısı artmaya başlamıştır. Nitekim daha önce Bağdat ve Basra'da bulunan şirket temsilcilikleri 19.yüzyılın ikinci yarısının ilerleyen dönemlerinde Hilla, Musul, Kerkük ve Süleymaniye'de de açılmaya başlamıştır. Bu temsilcilikler ile ilişki içinde bulunduğu tüccar kesiminin bölgede karşılaştığı herhangi bir soruna en hızlı ve etkili şekilde müdahale edilmesi için Musul'da ilgili devletlerin konsoloslukları bulunmaktaydı.¹¹⁵ Bu konsolosluklar yerel idarecilerle iletişime geçerek tüccarın ticari faaliyeti için güvenlik dâhil olmak üzere her türlü ortamı oluşturabiliyorlardı. Merkezi hükümetin Irak'taki en güçlü idari temsilcileri bile gerek şirketlerin temsilcileri gerekse de konsolosların siyasi etkilerden çekiniyor ve taleplerini en makul düzeyde karşılamaya çalışıyorlardı.¹¹⁶ Bu konuda herhangi bir çekişme veya ihmal söz konusu olduğunda şirket temsilcileri ve konsoloslar İstanbul'daki elçilikleri aracılığıyla idarecileri görevden almaya çabalıyorlardı. Şirket temsilcileri ve konsolosların idareci değiştirmeye yönelik çabaları genellikle başarıyla neticeleniyordu.

Avrupalı şirketler Irak'ın ticari değer taşıyan kaynaklarına ulaşmak amacıyla bölgelerin merkez yerleşimlerinde bulunan gayrimüslim temsilcilerle bağlantılı tüccarları siyasi ve idari yardım yanında güçlü bir sermaye ile destekliyorlardı. Bu temsilciler ve bağlantılı tüccarlar, yılın ilk hasadından elde edilen ürünü sıcak parayla satın aldıkları gibi hasat zamanından çok önce daha ürün tarlada başak vermeden üreticiyle tayin edilen fiyat üzerinden satın alabiliyorlardı.¹¹⁷ Üreticinin ekonomik koşulları tüccarın bu fırsatçılığına güçlü bir zemin oluşturuyordu. Çünkü çiftçinin yıllık kazancı hasada bağlı olup o da haziran ayında sattığı üründen elde edilirdi. Dolayısıyla hasada yakın dönemler çiftçinin en yoksul ve muhtaç olduğu dönemlerdi.¹¹⁸ Bu durum, tüccarın hasattan önce ürünü çiftçiden ucuza alma fırsatçılığına imkân tanıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şirket temsilcileri olan yabancı tüccarın yerli tüccarla işbirliği daha da artmış¹¹⁹ ve nerdeyse en iyi tedarikçileri olmaya başlamışlardı. Bu tedarikçiler ihtiyaç duyulan ürünü makul şart ve zamanda Bağdat'a ulaştırmakta herhangi bir zorluk yaşamıyorlardı.¹²⁰

Ancak şirket acentelerinin en fazla ilişki içinde olduğu kesim Musul'un gayrimüslim zahire tüccarlarıydı. Musullu tüccarlar vilayetin güvenlik açısından en sorunlu yerlerine kadar ulaşabiliyorlardı. Nitekim 1880 yılında sadece Süleymaniye'de elli Musullu Keldani tüccar buradaki ticari faaliyetleri sevk ve organize ediyordu.¹²¹ Hatta Dicle'nin sunduğu ulaşım imkânlarından hareketle Diyarbakır bölgesinin tahılını da Musul'a çekiyorlardı.¹²² Mevsim hasadının bereketli olduğu yıllarda Musullu tüccarlara bir zenginlik kaynağı olarak bakılırken hasadın kötü olduğu dönemlerde ise adeta bir düşman olarak bakılıyordu. Zira üretimin yetersiz

¹¹¹ Steven Serels, The Red Sea Grain Market And Famine in Eastern Sudan 1889-1891, *Northeast African Studies*, Vol. 12, No. 1 (2012). s. 80.

¹¹² Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2003, s. 80.

¹¹³ Batatu, *age*, s. 233.

¹¹⁴ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London 1842, s. 321.

¹¹⁵ İngiltere'nin Musul Konsolosluğu 1839 yılında açılmıştır. Bkz. Salih Muhammed Duleymi'den naklen Nadia Yaseen Abed, "Musul ve Sykes Picot Antlaşma Planları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 121.

¹¹⁶ İngiltere ve Fransa konsoloslarının Musul'un başta idari olmak üzere her alana müdahale ettiklerini ve buna ilişkin yerli yersiz talepte bulduklarına dair Musul valisinin merkezi hükümete yaptığı şikâyet için bkz. BOA, HR. MKT, (Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi) 27/64, 2 Ekim 1849 (15.Za.1265)

¹¹⁷ "... ve henüz dahi idrak etmeyen mahsulat-ı cedideden kulliyetlü zahire mübaya etmekle müsare'at etmeleri..." bkz. BOA, Y. PRK. UM. 42/13, 10 M 1316/31 Mayıs 1898.

¹¹⁸ Sendhil Mullainathan-Eldar Shafir, *Kıtlık; Çok Aza Sahip Olmanın Başka Anlamları*, çev. Özge Özgür, Tubitak Popüler Bilim Kitapları, 2019, s. 62.

¹¹⁹ Shields, *age*, s. 154.

¹²⁰ J.G. Lorimer, *Gazetteer of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, (Geographical&Sattistical) Hanjam-Na'lah, Achive Editions 1986), s. 807.

¹²¹ E. B. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2007, s. 209-210.

¹²² BOA, Y. PRK. UM, (Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirati) 42/13, 31 Mayıs 1898 (10 M 1316).

olduğu ve tahıl fiyatlarının halkın alım gücünü zorladığı dönemlerde Musullu tüccarlar kıtlığın asıl sebebi olarak görülüyorlardı.¹²³

Yerel hanedanların tasfiyesi sonrası Bağdat'a atanan valilerin geleneksel sistemin temsilcileriyle birlikte tahıl dağıtımını üzerindeki nüfuzlarının kırılması, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak'ın sınırlı tahıl rezervlerini yabancı tüccarın kapitalist müdahalelerine karşı savunmasız bırakmıştır. Uluslararası şirketlerin baskın bir güç olmaya başlaması ve buna bağlı olarak yerel idarecilerin denetiminden çıkan tahıl ticareti artık mahalli halkın işesini ve bunun yaratacağı sorunları umursamayan bir ticaret düzenini bölgede hâkim kılmıştır. Bu düzende uluslararası şirketlerle ilişkili tüccar ve yerli işbirlikçileri hasadın bol olduğu dönemlerde tekel uygulamalarının kalkmasından kaynaklı olarak düşük bir fiyat üzerinden tahılı toplar ve bundan yüksek kazançlar sağlardı. Mahalli yöneticiler yüzyılın ikinci yarısı boyunca devlete ait tahıl gelirlerinin düşük fiyattan elden çıkmasının önüne geçmek için maliye nezaretinden tahılın uygun bir fiyat verilmeye kadar Musul ve çevresinde saklanması için uygun depoların inşası gereğini bildirmiştir.¹²⁴ Hasadının kötü olduğu sezonlarda ise tüccarlar sahip oldukları sermaye birikimiyle yerel halkın verebileceği fiyatın çok üzerinde bir fiyat ödeyerek tahılın yerel tüketim amaçlı iç piyasada dolaşımına imkân vermezlerdi.¹²⁵ Bu durum her koşulda hem tahıl üreticisinin hem de bölge ekonomisinin aleyhineydi. Zira sahip oldukları güçlü sermaye ve siyasi imtiyazlarının etkisiyle yabancı tüccarlar, Musullu gayrimüslim temsilcilerinin aracılığıyla tahıl toplamada Diyarbakır ile birlikte Musul vilayet alanında da neredeyse tekel hâline gelmişlerdi.¹²⁶ Nitekim Osmanlı Irak'ının tahıl ambarı olarak anılan Musul vilayet alanında tarımsal üretim teknik ve yöntemlerinde herhangi bir gelişme olmamasına rağmen buğday ve arpa ihracatı 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca katlanarak artmıştır. Batatu'ya göre buğday ve arpa ihracatı 1868'deki 16,000£'den 1888'de 72,000£'e, 1908'de 612,000£'e ve 1913'te 373,000£'e yükselmiştir.¹²⁷ Yüzyılın ikinci yarısında artan tahıl ihracatına yüksek fiyat artışları eşlik etmiştir.¹²⁸

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Dicle nehir yolu ile bağlantılı bölgelerin tahıl rezervleri üzerindeki ihracat odaklı kapitalist girişimler, halkı aniden ortaya çıkan erzak kıtlıklarıyla karşı karşıya bırakmıştır. 1860'lara gelindiğinde tahıl ihracatının yarattığı erzak kıtlığı başta Musul vilayet alanı olmak üzere Dicle havzasının tüm bölgelerinde karşılaşılmaya muhtemel durumlardan olmuştur. Yerel rezervlerin kapitalist girişimciler tarafından bölgeden çıkarılmasına bağlı olarak meydana gelen erzak krizlerinin aniden kendisini göstermesinden dolayı "ğela-yı tari" olarak anılmaktadır.¹²⁹ Tari, tara'dan türeyen bir kelime olarak aniden beliren olağanüstü olaylar anlamında kullanılır. Nitekim rezervlerin ihracatından kaynaklı tahılda görülen ani yetersizlikler, 1860 Nisan'ında Bağdat ve Musul'da ortaya çıkıyor. Bağdat valisi, tahıl azlığıyla ortaya çıkan darlığın, Şehrızor (Kerkük) ve Diyarbakır'dan Bağdat'a tahıl sevkiyle giderilebileceğini ifade ederek merkezi hükümetten söz konusu idari birimlere gerekli talimatın verilmesini talep etmiştir. Bağdat valisinin talebi üzerine merkezi hükümet, ilgili yerlerin idarecilerine gerekli buğdayın keleklerle sevkine ilişkin talimat göndermiştir.¹³⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında ihracattan kaynaklı bölgenin tahıl rezervlerinde meydana gelen azlık ve bunun neden olduğu yüksek fiyat artışlarına karşı halk, toplu ayaklanmalar şeklinde olmasa da tüccarlara ve yöneticilere yönelik belli düzeyde bir tepki ortaya koyabilmiştir. Tahıl rezervlerinin kapitalist girişimciler tarafından bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan erzak sıkıntısının yarattığı tepkilere karşı mahalli yöneticiler bazı tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Alınan tedbirler, merkezi hükümetin Avrupalı devletlere verdiği ticari imtiyazların yükümlülükleriyle çoğu zaman çelişmektedir. Nitekim 1860'ta tüccarların bölgedeki rezervleri Bağdat'a çekme konusundaki yoğun çabalarının kent inşaa ihtiyacında yaratacağı darlığı ön gören Musul mülki idaresi, çarşıya aktardığı tahılın halkın erzak ihtiyaçlarına yönelik satışını denetlemek üzere çarşı ağasını yetkili kılmıştı. Ancak zahire tüccarları çarşı ağasına rüşvet vererek halkın erzak ihtiyacı için tedarik edilen tahılı "li ecli't-ticare" ticaret amacıyla Bağdat'a sevk etmeye çalışmışlardır. Bunun fark edilmesi üzerine tahıl çuvallarına el konularak olay yargıya taşınmıştır.

Konuya ilişkin yürütülen soruşturmada, temel besinlerin asgari düzeyde karşılanması çabalarına zahire tüccarlarının yaptıkları müdahaleye ilişkin en ufak bir suçlama yer almazken çarşı ağasının rüşvet almasına ilişkin iddialara yoğunlaşılmıştır. Soruşturmanın ilerleyen evrelerinde, tahılı çarşıdan çekenlerin ticari amaç gütmedikleri ve çarşı ağasına rüşvet vermediklerine dair beyanları ve bunu destekleyen beş şahidin ifadeleri

¹²³ BOA, BEO. VGG. d.966, s. 91, 3 Kasım 1879 (18 Za 1296).

¹²⁴ "Miri emlaktan Musul'da bulunan zahire ambarlarının harab olması cihetiyle enkaz bahasından maada 18000 kuruş masraf tamiri istizanına dair." Bkz. BOA, İ. DH. 716/50032 13 Şubat 1876 (7 M 1293); "...revaç-ı mevsiminde furuht edilmek üzere idhâr ve muhafazası için ambarlara lüzumu kavvi olup...", "Mukataattan hâsıl olacak zehayirin revac-ı mevsiminde furuht edilerek elden çıkarılıncaya değin idhâr ve hıfz için lüzumu olan anbarların..." Bkz. BOA, ML. EEM, (Maliye Nezareti Milli Emlak) 105/16, 8 Kasım 1888 (4 Ra 1306).

¹²⁵ "Kaht ve galada hıntanın beher kile İstanbulisi bir liradan ziyade terakki ve feyz ve bereket olduğu senelerde beş kuruşa ve belki daha aşağıya tenzil ve tedeni eylemiştir." Bkz. BOA, Y.PRK. ŞD, 1/13, Lef. 3, 16 M 1298/16 Aralık 1880.

¹²⁶ Fattah, *age*, s. 156.

¹²⁷ Batatu, *age*, s. 241.

¹²⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Musul şehrinde görülen buğday fiyatları ve artış oranlarına ilişkin olarak bkz. Shields, "agm", s. 22.

¹²⁹ BOA, MVL, (Meclis-i Vâlâ Evrakı) 759/70, 13 R 1278/18 Ekim 1861.

¹³⁰ BOA, A.MKT. MHM, (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı) 181/4, 8 Nisan 1860 (17 N 1276)

neticesinde çarşı ağası da aklanmıştır.¹³¹ Tahılı satın alanların ifadeleri kendilerini aklamaktan ziyade çarşı ağasını rüşvet iddialarından kurtarmaya dönüktür. Zira çarşıya aktarılan tahılın satışına yönelik ticari antlaşmalar gereği herhangi bir kısıtlama ve engelleme yapılması söz konusu değildir. Tahıl çuvallarına el konulması ve bu çuvalların çarşıdan çıkarılmasına yönelik yerel idarenin tasarrufu ise hukuki olmaktan çok muhtemelen halkın tepkilerini yatıştırmakla ilişkilidir. Nitekim tahıl dolu çuvalların çarşıdan çıkarılması teşebbüsü, Mahmud adında bir kent sakininin açığa çıkarılması¹³² neticesinde halkın Musul idaresi üzerinde kurduğu ahlaki baskıyla engel olunmuştur.

Tahıl ihracatının halkın erzak ihtiyacı üzerinde yarattığı tehdit ve baskı, 1870'li yıllarda kıtlığın oluşumunda daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Zira Hindistan bölgesinde yağış yetersizliğinden kaynaklı bir darlık söz konusu olduğunda ortaya çıkan darlığın telafi edilmesinde başvuru merkezlerinden biri Irak'tı. Zahire tüccarları ilişki içinde oldukları pazarları yakından takip ederek bölgedeki tahıl dolaşımının iç veya dış pazarlarda değerlendirmek noktasında strateji takip ediyorlardı. 1870'te Hindistan'da yağış yetersizliğinden kaynaklı üretim azlığı ve bunun yarattığı yüksek fiyatlar Irak'ta zahire tüccarlarının topladıkları zahireyi Hindistan pazarına sevk edeceklerine dair yaygın söylentilere neden olunca Bağdat'ta tagarı 600 kuruş olan buğday 1200 ile 1300 kuruşa, 250 kuruş olan arpa ise 750 kuruşa çıkmıştır.¹³³ Zahire tüccarlarının kapitalist manevralarına karşı yerel hükümetin müdahale edebilecek çok fazla imkânı yoktur. Zira yöneticilerin tüccarların tahıl ihracına yönelik en ufak bir kısıtlama ve engellemeleri söz konusu olduğunda başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin bölgedeki konsolosları itirazlarını yükseltmekten geri durmamışlardır.¹³⁴ Buna mukabil valiler, iyi bir mevsim hasadıyla miri ambarlarda stoklar bulunması durumunda yüksek ihracat beklentilerinin yarattığı fiyat artışlarına karşı piyasaya tahıl sürerek kısmen fiyatları aşağıya çekebilmişlerdir.¹³⁵ Ancak yerel hükümetin artan tahıl fiyatları ve halkın endişe ve telaşlarını yatıştırmak üzere piyasaya tahıl sürme teşebbüsleri tüccarların tahıl rezervleri üzerinde tekele varan güçleri nedeniyle kısa vadeli bir çözüm olmaktan ileri gitmemiştir.

Mahalli yöneticiler, tahıl tüccarlarının kapitalist müdahale ve manipülasyonlarının halkın erzak darlığı üzerinde yarattığı baskı ve tehditleri doğrudan ortadan kaldıramadıkları için halkı uyarma ve bilinçlendirme çabası içine girmişlerdir. Bu anlamda vilayet gazeteleri etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Vilayet gazetelerinin kurulmasıyla valiler bir taraftan vilayete ait tahıl rezervlerinin sevk edildiği bölgelerde herhangi bir kıtlığın zuhur edip etmediğine dair gelişmeleri paylaşırken diğer taraftan da vilayet dâhilinde haftalık tahıl fiyatlarını ilan ediyorlardı. Örneğin Zevra gazetesinin 66. sayısında Hindistan ve Fars sahillerinde baş gösteren kuraklık nedeniyle tahıl üretiminin yerel ihtiyaçları bile karşılayamaması nedeniyle fiyatların yükseldiği ve kıtlık alametlerinin ortaya çıkmaya başladığı ifade edilmiştir.¹³⁶ Aynı gazetenin bir sonraki sayısında ise İran'ın çoğu yerinde kıtlığın zuhur ettiğini ve İran hükümetinin tahıl ihracatını men ettiği duyurusunda bulunmuştur.¹³⁷ Musul Gazetesi'nde de vilayet genelinde buğday ve arpa fiyatlarını haftalık olarak gösteren bir tablo bulunmaktadır.¹³⁸ Vilayet genelinde tahıl fiyatlarının haftalık olarak duyurulması ve sürdürülmesinin amacı, ihracatın halk üzerindeki olumsuz psikolojik etkilerini sınırlandırmaktır. Zira vilayet yöneticileri başta Hindistan olmak üzere dış pazarların muhtemel talep artışlarının bölge rezervleri üzerindeki baskıları ve buna bağlı olarak meydana gelen fiyat artışlarının gerek zahire tüccarlarını gerekse de üreticinin elindeki stokları piyasaya sürmekten kaçınmalarına sevk ettiğini ve bunun da bütün Irak tahıl piyasasında darlığa neden olduğunu biliyorlardı.¹³⁹

Tahıl tüccarlarının ihracat odaklı ticari yaklaşımlarının normal koşullarda ortaya çıkardığı darlıklar ile alım gücünü zorlayan yüksek fiyatlar, kıtlığın oluşumuna neden olan savaş ve kuraklık gibi olağanüstü koşullarla birleştiğinde en yıkıcı etkilerini ortaya çıkarır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin devlet kurumları üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra Musul vilayet alanında 1877 baharında etkili olan kuraklığın oluşturduğu kötü hasada rağmen tüccarlar, bölgeden tahıl çekmeye devam etmektedirler. Bağdat Vilayet yönetimi gerek savaş gerekse de baş gösteren kuraklığı gerekçe göstererek merkezi hükümetten tahıl ihracatının men edilmesi kararını çıkarır. Karar, İngiliz konsolosunun tepkisini çekmesine rağmen içinde bulunan koşullar nedeniyle geri adım atılmaz.¹⁴⁰ 1878 bahar hasadının da kötü olması ve etkili olan savaş koşulları ihracata yönelik yasağın devamını gerektirince tüccarlar merkezi hükümeti manipüle etmek için ortak imzalı telgraflar göndermeye başlarlar. Örneğin 1878 Haziran'ında Bağdat'tan ortak imza ile gönderilen bir telgraf suretinde

¹³¹ BOA, MVL, 759/70, 18 Ekim 1861 (13 R 1278).

¹³² BOA, MVL, 759/70, 18 Ekim 1861 (13 R 1278).

¹³³ Zevra, S. 39, s. 77, 23 Mart 1870 (20 Zilhicce 1286).

¹³⁴ Shields, *age*, s. 154

¹³⁵ Zevra, S. 39, s. 77, 23 Mart 1870 (20 Zilhicce 1286).

¹³⁶ Zevra, S. 66, s. 132, 6 Ağustos 1870 (8 Ca 1287).

¹³⁷ Zevra, S. 67, s. 134, 9 Ağustos 1870 (11 Ca 1287).

¹³⁸ Bkz. MG, S. 500-550.

¹³⁹ Zevra, S. 39, s. 77, 23 Mart 1870 (20 Zilhicce 1286).

¹⁴⁰ Fattah, *age*, s. 151.

1879-1880 MUSUL VİLAYETİ KİTLİĞİNİN EKOLOJİK, İDARİ VE EKONOMİK BAĞLAMI

kentte 20 milyon kıyve buğdayın bulunduğunu ve yaklaşan hasadın bereketli olduğunu ileri sürerek stoklarındaki tahılın çürümeden tahıl ihracatına yönelik yasağın kaldırılmasını istemişlerdir.¹⁴¹

Tahılın Irak'tan çıkarılmasına yönelik yasağa rağmen tüccarlar gerek Musul vilayet alanından gerekse de Diyarbakır vilayetinden tahılı Bağdat'a sevk ederek orada depolama çabalarından geri durmamışlardır. Bağdat'taki yüksek tahıl fiyatları hem Musul hem de Diyarbakır bölgesinden tahıl akışını cazip kılıyordu.¹⁴² 1879 Şubatında Musul, Kerkük ve Süleymaniye Sancaklarının Bağdat vilayetinden ayrılarak Musul vilayeti adında müstakil bir vilayet teşkil edilmesine rağmen bölgeden Bağdat'a olan tahıl akışının önüne geçilememiştir. Yeni teşkil edilen vilayet yönetiminin Bağdat'a akan tahıl sevkiyatına el koyma veya sevkiyat sırasında aşiretler tarafından tahılların yağmalanması gibi riskler söz konusu olduğunda tüccarlar, büyük bir gizlilik içinde stoklarını sevkiyat için elverişli koşullar oluşuncaya kadar saklama eğilimi içindedirler. Hatta şiddetli açlığın baş göstermeye başladığı Kasım 1879'da zaruri ihtiyaçlar için vilayet yönetimi tarafından Diyarbakır vilayetinden temin edilen 1000 deve yükü tahılın 200 yükü stokçular tarafından aşırı olarak depolandığı Amerikalı misyoner Andrus tarafından aktarılmaktadır.¹⁴³

Tüccarların tahıl stoklarını halkın içinde bulunduğu açlık koşullarına rağmen açığa çıkarmamalarının kendileri için bazı gerekçeleri vardır. Vilayetteki rayiç kendilerini tatmin etmekten oldukça uzaktır. Bununla birlikte yerel hükümet tüccarların ellindeki ürünün bedelini karşılayacak mali güçten yoksundur. Nitekim vilayet halkı için Bağdat ve Basra'da tedarik edilmeye çalışılan tahıl bedellerinin ödenmesi yönündeki maliye nezaretinin taleplerine mahalli yönetimin "akçe tedarikinin kabil olamayacağı" şeklinde verdiği cevaptan anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Bu durum, kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmesini daha da tetiklemiştir. Musul vilayetinde şiddetli açlıktan kaynaklı dramatik olayların birbirini izlemesi üzerine vali Abdünnafi Efendi, vilayet merkezi olan Kerkük'te narh sistemini uygulamaya başlar. Valinin narh teşebbüsü yükselen piyasa oranlarını dengelemek yerine fiyatları tamamen kontrol altına alma ve fiyat artışına imkân vermemeye yöneliktir. Ancak vilayet valisinin tahıl fiyatlarını sabitleyen idari tasarrufu, tüccarların vilayet içinde bulunan stokları saklama yaklaşımlarını perçinlemesinin yanı sıra açlıktan kırılan halk için Bağdat'tan vilayete tahıl nakli için sarf edilen çabaları da engellemeye başladı. Doğal olarak Musul merkezde 1880 Şubatı itibarıyla buğdayın "vezenesi" 40, yakın çevresinde ise 50 kuruşken narh uygulamalarıyla daha da artmaya başladı.¹⁴⁵ Narh uygulamalarının kıtlık bölgesine yapılacak yardım sevkiyatları ve bunun fiyatlar üzerindeki etkileri yönünde görüşlerin dile getirilmesi üzerine merkezi hükümet, Musul vilayet yönetimine narh sistemi dâhil olmak üzere kıtlıktan kırılan halkın yardım için Bağdat'tan Kerkük'e yapılacak yardım çabalarının engelleyen hususlarda gerekli tedbirlerin alınması yönünde ihtar göndermiştir.¹⁴⁶

Merkezi hükümetin vilayet yönetimine yönelik ihtarları bir bakıma açlığın yol açtığı tahribatı doğrudan kontrol altına alabilecek olanakların yetersizliğiyle ilişkilidir. Nitekim merkezi hükümet vilayet halkının içinde bulunduğu açlık koşullarını hafifletmek için gerekli finansal desteği sağlayamadığı gibi komşu vilayetlerden aynı yardımları da sevk etme noktasındaki imkânları da oldukça sınırlıdır. Kıtlığın Diyarbakır vilayetinde de etkili olması nedeniyle merkezi hükümetin Musul vilayetine tahıl sevkine ilişkin telkinleri karşılık bulmuyordu.¹⁴⁷ Diyarbakır vilayet yönetimi sınırlı tahıl rezervlerinin Musul vilayetine yardım amaçlı gönderilmesi durumunda halkın sert tepkisine yol açacağı korkusunu açıkça merkezi hükümete bildirmiştir.¹⁴⁸ Musul vilayet halkının yardım çağrılarında merkezi hükümet tarafından havale edilen diğer bir merkez ise Bağdat vilayetidir. Ancak merkezi hükümetin mali destekte bulunamaması nedeniyle söz konusu yardımlar sınırlı düzeyde karşılık bulabilmiştir. Kaldı ki kıtlık bölgesinden kaçan halkın ekseriyeti Bağdat'a göç etmiş ve bu durum da yerel hükümet üzerinde mali bir yükümlülük oluşturmuştur.

Musul vilayet halkının şiddetli açlık durumlarının hafifletilmesi veya ortadan kaldırılması yönündeki imkânların kısıtlı olması, merkezi hükümeti vilayet birimlerinde tahıl stokunda bulunanların takip edilmesi ve ellerindeki tahıl rezervlerinin sattırılarak halka dağıtılması çabalarına sevk etmiştir.¹⁴⁹ Vilayetin sancak merkezlerinden kıtlığın tahrip gücünü artıran muhtekirlerin listeleri zaman zaman merkezi hükümete yansyordu. Merkezi hükümet kendisine ulaşan stokçuların listelerini Musul vilayet yönetimine havale ederek bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹⁵⁰ Merkezi hükümetin muhtekirlerin stoklarının açığa çıkarılması yönündeki baskılarına Musul mutasarrıfı kent ve çevresinde tahıl stokunda bulunanların ellerindeki rezervleri

¹⁴¹ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 7, Haziran 1878 (14 Ca 1295 15).

¹⁴² BOA, BEO. VGG. d.966, s. 91, 18 Za 1296/3 Kasım 1879.

¹⁴³ *Further Correspondence Respecting the Condition Of The Population in Asia Minor and Syria, Turkey No: 23 (1880)*, s. 95.

¹⁴⁴ BOA, DH. MKT, 1330/111, 3 Mayıs 1880 (23 Ca 1297).

¹⁴⁵ BOA, HR TO, 258/30, 2 Şubat 1880.

¹⁴⁶ "Musul için Bağdat'tan erzak tertib ve irsal olunmak üzere ise de ... Kerkük'çe zahire ve ekmeğe narh vaz'ı zahayir sevkine mani olduğu ihtar olunuyor." Bkz. BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 116, 21 Nisan 1880 (9 Nisan 1296).

¹⁴⁷ BOA BEO. VGG. d. 966, s. 100, 12 Şubat 1880 (1 Ra 1297).

¹⁴⁸ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 91, 3 Kasım 1879 (18 Za 1296).

¹⁴⁹ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 112, 8 Nisan 1880 (27 R 1297); BOA, VGG, d. 966, s. 116, 20 Nisan 1880 (10 Ca 1297).

¹⁵⁰ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 114, 9 Nisan 1880 (28 R1297).

hükümetle paylaşmaları çağrılarında bulunarak cevap vermeye çalışıyordu. Ancak stokçular mutasarrıfın çağrılarına cevap vermeye yanaşmamışlardır. Bunun üzerine mutasarrıf, halkın perişanlığına rağmen ellerindeki stokları kent halkının ihtiyaçları için açığa çıkarmayan muhtekirlerin deşifre edileceği tehdidinde bulundu. Ancak vilayet idaresinin stokçulara yönelik baskı kurma araçları sınırlıydı. Örneğin 1880 Aralığından itibaren vilayeti esir alan kar yağışı ve kuru soğuklar, binek hayvanlarının çoğunu telef etmişti.¹⁵¹ Musul mutasarrıflığının hizmetlerinin kullanımı için sadece iki at kalmıştı. Kerkük ve Süleymaniye’de de durum bundan farklı değildi. Vilayetin asayiş ve düzenini sağlayan zaptiyeler ise uzun bir süredir maaş alamadıkları için dağılmıştı. Vilayet yönetimi sınırlı imkânlarla rağmen stokçuların tespiti ve ellerindeki zahirenin açığa çıkarılması için askeri bir birlik oluşturmaya muvaffak olmuştur. Ancak stokçular askeri birliğin baskınlarına karşı önlemlerini almakta gecikmediler. Açlık durumlarında kolluk kuvvetlerinin baskınlarına karşı rüşvet etkili bir silahtır. Stokçular kendilerini sıkıştıran görevlilere ikna edici rüşvet vererek stoklarını muhafaza edebilmişlerdir.¹⁵²

Vilayet alanında 1877’de oluşmaya başlayan kıtlık koşullarının 1880 yılı başlarında şiddetli açığa dönüşmesi ve bunun halk üzerinde yarattığı tahribata ve hükümetin bütün baskılarına rağmen muhtekirler stoklarını açığa çıkarmaya yanaşmamışlardır. Stokçuların uzun bir süreç boyunca çıkarlarını koruma gayretleri hükümetin alt yapısal iktidarının zayıflığıyla da ilişkilidir. Muhtekirlerin, vilayet halkının şiddetli açlık durumlarının oluşturduğu güçlü ahlaki ve insani baskının yanı sıra hükümetin bütün dayatmalarına karşın stoklarını açığa çıkarmamaları, ihracatın kendileri açısından kıyas kabul etmez avantajlarıyla açıklanabilir.

SONUÇ

1879 Aralığından 1880 Mayısına kadar şiddetli açlık olarak ortaya çıkan kıtlığın 18. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı’na kadar Osmanlı Irak’ının kuzey bölgelerini oluşturan Musul vilayetinin yaşadığı en büyük kriz olduğu söylenebilir. Vilayette kıtlıktan kaynaklı yaşanan felaketlerin nedenlerine ilişkin olarak 1875’ten itibaren hüküm süren kuraklık kritik bir faktör olarak görülmektedir. Beş yıl gibi uzun bir süre etkisini sürdüren kuraklık, İmparatorluğun Doğu vilayetleri genelinde yaşanan kıtlığı anlamlandırmada temel bir etken olarak ön plana çıkmakla beraber söz konusu vilayetler içinde en ağır haliyle Musul vilayetinde ortaya çıkması kıtlığın salt kuraklığı aşan ve bir biriyle kesişen farklı sebeplere bağlı olduğunu göstermektedir.

Musul vilayetinde yetersiz ve dengesiz yağışlardan kaynaklı kuraklığı, eşkıyalık, göç ve kitlesel ölümler gibi insani dramalara dönüştüren en önemli unsur, devletin merkezi iktidar alt yapısının genelde Osmanlı Irak’ının tümünde özelde ise Musul vilayetinde zayıf olmasıdır. 1831’den 1850’ye kadar yerel hanedan idarelerinin bölgede oluşturduğu iktidar alt yapısının ilgası sonrasında merkezileşme politikalarının yavaş ve istikrarsız işleyişi merkezi iktidarın güçlü bir şekilde inşasına engel oluşturmuştur. Merkezi iktidarın işleyişini sağlayan mülki, mali ve askeri kurumların bölgede uzun vadede süren zayıflığı, bölgeyi arzu edilmeyen meteorolojik ve siyasi krizlerin zuhuru karşısında kırılabilir bir duruma getirmiştir. Nitekim 1875-1880 yılları arasında yaşanan kuraklığın 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi’ne tesadüf etmesiyle birlikte oluşan kıtlığın büyük bir felakete dönüşmesi gerek merkezi iktidarın gerekse de yerel idarenin gerekli müdahale araçlarından yoksun olmasından ileri gelmiştir.

Musul vilayetinde yaşanan 1879-1880 kıtlığından en fazla etkilenen toplumsal kesimini, devletin zayıf iktidar alt yapısından istifade eden şehirli ve kırsal eşrafın bölgedeki tarımsal üretim kaynaklarını ele geçirmesinden kaynaklı olarak köylü çiftçiler oluşturmuştur. Çiftçi köylülerin en ufak iklim dalgalanmalarına karşı savunmasız bırakan süreç, 18. yüzyılın ortalarından itibaren vilayet alanında merkezi otoritenin zayıflamasıyla Irak’ın yönetimini ele geçiren yerel hanedan idareleriyle başlamış olmakla beraber 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren uygulanan merkezileşme süreciyle doruk noktasına ulaşmıştır. Köylü çiftçilerin yaygın topraksız ve yarıcılığa bağımlılığına neden olan sürece 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Irak’ında hızlanan, başta İngiltere olmak üzere Avrupa merkezli iktisadi yayılımı eşlik etmiştir.

Osmanlı Irak’ının Avrupa merkezli dünya ekonomik sisteminin içine çekilmesi ve buna bağlı olarak bölgede değişen ticaret yapısı, bölgede yerel hanedan idarelerinin refakatiyle uygulanan klasik üretim ve dağıtım sistemini işlevsiz kılmış ve bu durum kıtlık koşullarında dezavantajlı kesimleri gerekli tedarik imkânlarından mahrum bırakmıştır. Çevresel, idari ve ekonomik kısıtlamalar köylü çiftçileri 1879-1880 kıtlığında en savunmasız kesim yaptığı gibi kıtlığın yol açtığı felaketleri bütün boyutlarıyla yaşamalarına neden olmuştur. Musul vilayetinde yaşanan 1879-1880 kıtlığı ve yol açtığı kötü sonuçların çiftçi köylüler üzerinde oluşturduğu tahribattan hareketle Osmanlı Irak’ında kıtlıkla mücadele konusunda merkezileşme dönemine oranla yerel

¹⁵¹ Sachau, *age*, s. 348.

¹⁵² “...ve zahire tedariki için kazalara giden Musul tabur ağası Said ağanın muhtekirlerden para alıp zehâyiri ketm ettirdiği haber alındı. İhtikârların men’i her gün tavsiye olunmakta iken aksi hareket gayri caiz ve mesuliyeti şedideyi dai idüğünden...” Bkz. BOA BEO. VGG. d. 966, s. 114, 9 Nisan 1880 (28 R1297).

hanedan dönemlerinde daha başarılı sınavlar verilmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılın ileri tarihlerine dek merkezi iktidarın Osmanlı Irak'ında kıtlıklarla mücadelede gerekli alt yapısal iktidar mekanizmasına sahip olmadığı açık bir şekilde görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Osmanlı Arşivi

A. MKT. NZD: 129/12.

A.MKT. MHM: 181/4.

BEO. VGG. d. 966: s. 7, 60, 91, 94, 100, 112, 113, 114, 116, 118, 149, 194.

C. DH: 304/15191.

DH. MKT: 1331/42, 588/65, 1331/4, 1330/111.

DH. TMIK-M: 137/23.

H.H: 4/135, 789/368.

HR TO: 258/38, 258/30.

HR. MKT: 27/64.

HR. SYS: 2941/92.

İ. DH: 802/65028, 803/ 65099, 780/63429, 779/63362, 716/50032.

İ. MMS: 23/1005.

İ. MSM: 50/1264.

İ. MVL: 387/16890, 354/15452, 548/24610, 759/70.

ML. EEM: 105/16.

MVL: 759/70.

Sadaret A.)d 982: Numara 8, 9, 18.

Y. A. HUS: 164/3.

Y. A. RES: 77/82.

Y. EE: 7/12, 9/34.

Y. MTV: 3/129, 3/86, 65/115.

Y. PRK. ASK: 4/55.

Y. PRK. ŞD: 1/13.

Y. PRK. UM: 42/13, 42/13.

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

Diplomatic And Konsular Annual Series Great Britain Foreign 1896.

Further Correspondence Respectin the Condition Of The Population in Asia Minor and Syria, Turkey No: 23 (1880).

Seyahatnameler

AINSWORTH, William Francis, *Travels and Researches Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London 1842.

IVES, Dr. E. , *A Journey From Persia to England*, London 1773.

LYCKLAMA, T. M. Chevalier A Nijeholt *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse Dans La Mesopotamie, Le Kurdistan, La Syre, La Palestine Et La Tuque Execute Pendant Les Annees 1865, 1866, 1867, 1868*, Tome IV, Paris MDCCCLXXV.

MÜNŞİ EL BAĞDÂDÎ, *Rihlatü'l-Münşî el Bağdâdî*, Naklehe 'anı', Farisiye: Abbas el Azzavi el Mehami, Bağdâd 1948.

RASSAM, Hormuzud, *Asshur And The Land Of Nimrod*, Curts & Jennings: Cincinatti, Eaton & Mains: New York 1897.

RICH, Claudius, James, *Aşağı Dicle'den Bağdat'a Yolculuk Şiraz İle Persepolis'i Ziyaret Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşamöyküsü*, çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul 2018.

SACHAU, Eduard *Reise in und Mesopotamien*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1883.

Gazeteler

Musul (Vilayet) Gazetesi (MG), S. 500, 507, 537, 550, 585, 586, 603.

Zevra (Gazetesi): S. 5, 24, 39, 51, 66,67.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ABED, Nadia Yaseen, "Musul ve Sykes Picot Antlaşma Planları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

ANDREW Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2010.

BATATU, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thist, and Free Officers*, Princeton University Press, New Jersey 1978.

BAYAR, Yener, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtılığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.

BEYOĞLU, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.

BRETON, David Le, *Acının Antropolojisi*, çev. İsmail Yerguz, Sel Yayınları, İstanbul 2003.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1966.

ÇELİK, Semih, *The Rich, The Poor And The Hungry: Social Differentation And Famine In Ankara In 1845*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 2010.

EL VARDÎ, Ali, *Lema'at'ül İctma'ye*, Dare'l-Raşid, C. III, Beyrut 2005.

EL-AZZÂVÎ, Abbas, *Mevsu'atu Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. VII, Darü'l-Arabiye li'l-Mevsu'at, Beyrut 2004.

ERTEM, Özge, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late Nineteenth Century*, European University Institute Department of History and Civilization, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Florence 2012.

FATTAH, Hala, *The Politics of Regional Tarde in Iraq, Arabia and Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany 1997.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

HERZOG, Christoph, "Corruption and Limits of the State in the Ottoman Province of Baghdad During the 19th Century", *The MIT Electronic Journal of Middle East Studies*, III (2003), s. 36-43.

HUT, Davut, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

ISSAWÎ, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York Oxford 1988.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

JAMES C. Scott, *Tahıla Karşı İl Devletlerin Derin Tarihi*, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Yayınları, İstanbul 2020.

KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi 19. Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

KHOURY, Dina Rızk, “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Edt. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

KHOURY, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumları Musul, 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, TTK, Ankara 2018.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Baltalimanı Muahedesi”, *DİA*, İstanbul 1992, s. 38-40.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2003.

LONGRİGG, Stephen Hemsley, *Irak, 1900 to 1950 A Political, Social And Economic History*, Oxford University Press, London 1956.

LORIMER, J.G., *Gazetteer of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, (Geographical&Sattistical) Hanjam-Na'lah, Achive Editions 1986.

MALTHUS, Thomas R., Nüfus İlkesi, çev. Çağla Taşkın, Pinhan Yayınları, İstanbul 2017.

MULLAINNATHAN, Sendhil – Shafir, Eldar, *Kıtlık; Çok Aza Sahip Olmanın Başka Anlamları*, çev. Özge Özgür, Tubitak Popüler Bilim Kitapları, 2019.

NIEUWENHUIS, Tom, *Politics And Society In Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Puplichers-The Hague/Boston/London 1982.

OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, New York 1993.

SALEH, Zaki, *Mesopotamia (Iraq) 1600-1914 A Study In British Foreign Affairs*, Al-Ma'aref Press, Bağdat 1957.

SERELS, Steven, “The Red Sea Grain Market And Famine in Eastern Sudan 1889-1891”, *Northeast African Studies*, Vol. 12, No. 1 (2012). s. 73-94.

SHIELDS, “Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising The Role of Europe in the Middle East Economy”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 1 (Feb., 1991), pp. 19. 37.

SHIELDS, Sarah D, *Mosul Before Iraq Like Bees Making Five-Sided Cells*, State University of New York Press, Albany 2000.

SOANE, E. B., *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2007.

TİMUR, Taner, *Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları Ankara 2010.

WALLERSTEIN, Immanuel, *Modern Dünya Sistemi*, Yarı Yayınları, C. 3, İstanbul 2015.

YAVUZ Erler, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2012.

ZABİT, Sabır, *Kerkük'te İçtima'i Hayat Folklor*, Zaman Basımevi, Bağdad 1962.

ZÜHCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

İnternet Kaynakları

ERLER, Mehmet Yavuz, “Black-Sea Research Project Web/Cities/Samsun-History of Industries”. <https://cities.blacksea.gr/en/samsun/4-1-5-1/> (Erişim Tarihi: 09.01.2022).